

Stevan Mačković

INDUSTRIJA I INDUSTRIJALCI SUBOTICE (1918-1941)

SADRŽAJ:

IZVORI I LITERATURA UVODNE NAPOMENE UVOD - INDUSTRIJA I INDUSTRIJALCI

SUBOTICA

položaj, veličina,
infrastruktura, vodovod, kanalizacija, otpadne vode
saobraćaj, železnički, kolski, poštanski
Subotica nakon 1918.

STANOVNIŠTVO

popisi 1910, 1919, 1921, 1931

DRUŠTVENA I PRIVREDNA KLIMA,

organizacija vlasti, političke prilike
broj fabrikata,
zakoni, nacionalizacija,
odnos prema strancima,
energija,
kriza 1927-1934
porezi, trošarina,
zborovi, sajmovi,
Udruženja, posete
Masoni, Rotari
trgovci,
deonička društva, JTD, KTD, KD,
radnici,
predratna atmosfera,
cene

ULOGA JEVREJSKE POPULACIJE

GRAĐEVINSKA INDUSTRIJA

PREHRANBENA INDUSTRIJA

KOŽARSKO OBUČARSKA INDUSTRIJA

HEMIJSKA INDUSTRIJA

DRVOPRERAĐIVAČKA INDUSTRIJA

INDUSTRIJA PAPIRNE ROBE I GRAFIČKA INDUSTRIJA

METALOPRERAĐIVAČKA INDUSTRIJA

TEKSTILNA INDUSTRIJA

GRADSKA I DRŽAVNA PREDUZEĆA

OSTALE GRANE INDUSTRIJE

PRILOZI

REGISTRI

Imenski

Firmi

IZVORI Arhivski

Arhiv Jugoslavije, fond:

F:65 Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije

Arhiv Vojvodine, fondovi:

F:92 Trgovinsko - industrijska i zanatska komora

F:110 Savez industrijalaca Dunavske banovine

F:126 Kraljevska banska uprava, VIII odeljenje

F:138 Udruženje Industrijalaca

Istorijski arhiv Subotica, fondovi:

F:30 Udruženje zanatlija - Subotica (1879-1961)

F:37 Okružni ured za osiguranje radnika - Subotica (1893-1948)

F:39 Električna željeznica i osvetljenje d.d. - Subotica (1898-1944)

F:43 Opšta kreditna banka d.d. - Subotica (1910-1947)

F:47 Senat grada Subotice (1919-1941)

F:51 Udruženje trgovaca za grad Suboticu (1921-1946)

F:53 Tvornica električnih strojeva "Sever" - Subotica (1923-1941)

F:54 Automobilski klub Kraljevine Jugoslavije - sekcija u Subotici (1925-1945)

F:55 Udruženje ugostitelja za grad Suboticu (1926-1946)

F:56 Udruženje industrijalaca u Novom Sadu -povereništvo Subotica (1933-1942)

F:57 Sresko načelstvo - Subotica (1934-1940)

F:68 Gradski Narodni odbor - Subotica (1944-1955)

F:70 Okružni narodnooslobodilački odbor - Subotica (1945-1946)

F:75 Fabrika suhomesnatih proizvoda "29. novembar" - Subotica (1945-1949)

F:86 Okružni sud Subotica (1945-1959)

F:90 Tvornica čokolade i bonbona "Pionir" - Subotica (1946-1949)

F:235 Udruženje trgovaca i industrijalaca - Subotica (1899-1934)

F:361 Zbirka rukopisa

ŠTAMPA

"Jugoslovenski Dnevnik", Subotica, 1929-1935

"Trgovački glasnik", Subotica, 1940,1941

"Bácsmegyei Napló", Subotica, 1921-1941

"Narodni glas", Subotica, 1933-1935

ODABRANA LITERATURA (knjige)

- Almanah KSHS za 1924, 2 sv, IV i V deo, Zagreb 1925

- Adresar sedišta Dunavske banovine, Beograd 1938

- Dr.inž.Avramović Teodor, Privreda Vojvodine od 1918. do 1929/30 godine s obzirom na stanje pre pre Prvog svetskog rata, Novi Sad 1965.

- Bratstvo Subotica 1886-1986, Subotica 1986

- Bogojevac Branko, Šematizam industrije Dunavske Banovine, Beograd 1940

- Brenner János, A kinematográfia úttörője, Subotica 1982

- Compass 1934, Wien 1934

- Compass 1935, Wien 1935

- Compass 1936, Wien 1936

- Compass 1940, Wien 1940

- Dr Nikola Gaćeša, Privreda Vojvodine između dva svetska rata, Zbornik za istoriju Matice srpske br.22,Novi Sad 1980, st.84

- Iványi István, Szabadka szabad királyi város története, II, Szabadka 1892
- Imenik subotičkih Jevreja žrtava fašističke okupacije 1941-1945, Subotica 1948
- Izveštaji uprave i nadzornog odbora o radu i stanju Udruženja i o stanju industrije na njegovom području u (1934.1935.1936. 1937. godini, Udruženje Industrijalaca u Novom Sadu, Novi Sad 1935,1936,1937,1938
- Jevrejski istorijski muzej- Beograd, Zbornik 5, Beograd 1987
- Jojkić Vladan, Nacionalizacija Bačke i Banata, Novi Sad 1931
- Devavari Zoltan, Štrajk u fabrici Fako, Subotica 1958
- Dr Dimić Ljubodrag, Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941, I,II,III, Beograd 1997
- Dubajić Milan, Radnički pokret u Subotici od kraja 1918-1921 god, Subotica 1966
- Dr Đurović Smiljana, Državna intervencija i u industriji Jugoslavije (1918 - 1941), Beograd 1986
- Istorija bankarstva u Vojvodini, Novi Sad 2001
- Dr Kecić Danilo, Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1917-1921, Novi Sad, 1972
- Koložsi Tobor, Szabadkai sajtó (1919-1945), Subotica 1979
- Dr Kosić Mirko, Privreda Vojvodine u 1929. godini, izdanje Trgovinsko i zanatske Komore, Novi Sad, 1930
- Dr Kukoleča Stevan, Industrija Jugoslavije 1918-1938, Beograd 1941
- Dr Miladinović Milivoj , Elektricitet i pravo, Subotica 1929
- Dr Mirković Mijo, Industrijska politika, Beograd 1936
- Dr Mirković Mijo, Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb 1958
- Dr Mirković Mijo, Ekonomska struktura Jugoslavije 1918-1941, Zagreb 1950
- Dr Mirković Mijo, Zanatska politika, Beograd 1934
- Dr Mezei Stevan, Privredne ustanove i organizacije u Vojvodini između dva svetska rata (1918 - 1941), Novi sad 1954
- Nenezić D. Zoran, Masoni u Jugoslaviji (1764-1980), Beograd 1984
- O proizvodnim snagama Subotice 1964, Subotica 1966
- Opšta privredna banka, Budimpešta 1942
- Palić Milenko, Ustanove za zaštitu i osiguranje radnika u Vojvodini 1918- 1941, Novi sad 1986
- Petrović Kosta, Kr. slob. grad Subotica i kupalište Palić, Subotica 1928
- Popović Munjatović Đorđe, Subotica 1922, Subotica
- Pedesetogodišnja istorija Opšte privredne banke deoničarskog društva u Sabadki,1892-1942, Budimpešta 1942
- Pekić Petar, Povijest oslobođenja Vojvodine, Subotica 1939
- Protić Marko, Zlatni dani Subotice od oslobođenja 13. novembra do potpisa mira 4. juna 1920, Subotica 1930
- Položaj radničke klase, Privredne i socijalne prilike radnika u Vojvodini – Poslovanje Privremene Radničke Komore za Vojvodinu u 1926-27. godini, Novi Sad 1927
- Dr Ranko Končar, Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929-1941, Novi Sad 1995
- Stanojlović Aleksandar, Damjanović Milan, Industrija Vojvodine, Zagreb 1924
- Sigma 1923 - 1983, Subotica 1983
- Spomenica povodom pedesetogodišnjice rada Udruženja, Udruženje trgovaca za grad Suboticu, Subotica 1932
- Spomenica oslobođenja Vojvodine 1918, Novi Sad 1939
- Szabadka - Palicsfürdő utmutotoja, Subotica 1943
- Dr Šandor Mesaroš, Položaj Mađara u Vojvodini 1918-1929. godine, Novi Sad 1981
- Dr Šandor Mesaroš, Mađari u Vojvodini 1929-1941, Novi Sad 1989
- Ulmer Katarina, Mlinarstvo u Subotici od 1868. godine, Subotica 1968
- Ulmer Gašpar, Mlinarstvo u Subotici (1867-1941), Subotica 1968, rukopis
- Vrkić Lazar, Pojam i biće srpske nacije, Novi Sad 2004

- Vojvodina 1944-1954, Almanah povodom 10-ogodišnjice oslobođenja, Novi sad 1954
- Zbornik, br.5, Jevrejski Istorijski muzej, Beograd 1987
- 222 godine Udruženja zanatalija, Subotica 1986
- 40 godina rada Severa 1923-1963, Subotica - Beograd
- 65 godina "Pionira" (1917-1982), Novi Sad 1982
- 125 godina štamparstva u Subotici (1844 - 1969), Subotica 1970
- "Zorka" - 75 godina rada, 1904-1979, Subotica 1979
- Žombor Sabo, Stepski grad, Subotica 2002

SKRAĆENICE:

- BBB - Baranja, Bačka i Banat
- JVO - Jevrejska veroispovedna opština
- KBU - Kraljevska banska uprava
- k.č. - katastarska čestica
- k.j. - katastarsko jutro

- MUD - Ministarstvo unutrašnjih dela
- NO - Narodni odbor
- NOO - Narodnooslobodilački odbor
- t. - tona
- TIiZK - Trgovačko industrijska i zanatska komora
- v. - vagon

U V O D N E N A P O M E N E

Kraj dvadestog veka, ulazak u novi milenijum, prigodna je prilika za svakog pojedinca, ali i širu zajednicu da se osvrne i pokuša da napravi bilans - šta nam je doneo protekli period? Trenutna situacija pokazuje da je naša državna zajednica dospela na samo dno evropske liste po ukupnim privrednim, ali nažalost i širim društvenim, civilizacijskim rezultatima i pokazateljima, da ukupno zaostajanje za modernim evropskim državama, pa i onima u neposrednom okruženju, postaje zabrinjavajuće veliko. Sada, nakon izvršenih društveno političkih promena u smeru demokratizacije, ulaska o procese tranzicije, koje nakon pola veka opet nagoveštavaju pravac razvoja građanskog društva, privrede kapitalističkog tipa, a kada se polažu nade u brz industrijski i celokupni društveni oporavak, kada se dešavaju procesi vlasničke transformacije, privatizacije, pretvaranja državnih i društvenih firmi u privatne, smatrali smo da se i na polju lokalne istorigrafije, nakon talasa revolucionarno klasnih, pa zatim romantičarsko nacionalnih tema, treba okrenuti i fokusirati u pristupu i istraživanjima na druge socijalne staleže i drugačije oblasti ljudskog života, proizvodnju, vlasničke odnose, istaknute preduzetnike – industrijalce, čija bi valjana obrada pomogla u boljem razumevanju prošlosti perioda kada je ekonomija i privreda bila zasnovana na – privatnom vlasništvu, preduzetničkoj inicijativi, sličnim temeljima koji se pokušavaju obnoviti. Time bi se dao i doprinos jasnijem shvatanju tog doba ali i sadašnjosti, kao i razumevanju puteva koji vode razvoju ove sredine.

Izbarali smo fokusiranje na položaj industrije i industrijalaca između dva svetska rata, od 1918. do 1941. godine, taj kratki istorijski period izgradnje građanskog društva u okvirima jugoslovenske državne zajednice.

Domaća historiografija je pružala sliku dugotrajnog zapostavljanja izučavanja oblasti ekonomske istorije novijeg perioda, to jest jugoslovenske države, u korist rada na istraživanjima događajne i političke istorije. I po tome je naša historiografija zaostajala za modernim svetskim trendovima.¹

Istorijske sinteze su kod nas po pravilu strukturirane po kriterijumima političke istorije. Uočeno zaostajanje u civilizacijskom razvoju, jugoslovenskih zemalja, početkom ovoga veka, tako je samo konstatovano bez ulaska u objašnjavanje uzroka tih pojava. Olako se prebacivala "istorijska krivica" na nasleđe iz prošlosti i "dugovekovnu potčinjenost neprijateljima Slovena na Balkanu".²

Čak ni uticaj analista i apsolutno - sociološke škole, koja je metodološki i teoretski afirmisala presudni značaj ekonomskog faktora u razvoju društva, a koji se osećao na historiografiji u Jugoslaviji, nije bitnije doprineo jačanju istorijsko ekonomskih istraživanja,

Mnogo gora je situacija sa lokalnom historiografijom, gde se u čitavom XX veku pojavilo nekoliko dela sa obradom prošlosti Grada, pretežno fokusiranih na događajnu, političku istoriju, zatim niz manjih studija parcijalnih tema, ali nije nastala ni jedna celovita, naučno argumentovana, monografska obrada prošlosti Grada.

Za predmet proučavanja je izabran položaj subotičke industrije i uloga ličnosti vlasnika takvih firmi - industrijalaca u njenom razvoju. Segmenti te teme su do sada naišli samo na sporadničke pokušaje obrade, većinom prigodne – prilikom obeležavanja obletnica preduzeća, ili posmatrane iz perspektive radničkog pokreta.

Težište hronoloških odrednica je period od 1918. do 1941. godine, odnosno vreme postojanja Kraljevstva (Kraljevine) Sraba, Hrvata i Slovenaca (SHS), odnosno Kraljevine Jugoslavije, uz osvrt i preplitanje sa vremenom s kraja XIX veka, kada se utemeljuje većina od subotičkih fabrika, kao i praćenje prvih godina nakon II sv. rata, tog završnog perioda egzistiranja industrije u vlasništvu privatnih lica.

Rad je podeljen na poglavlja u kojima se obrađuju pojedine industrijske grane.

Prilozi su odabrani deo izvora-građe koji su korišteni pri pisanju.

Prikaz subotičke industrije i najistaknutijih subotičkih industrijalca, vlasnika ili većih akcionara industrijskih preduzeća u periodu između dva svetska rata, pokušaj je da se osvetli jedan deo privredno - ekonomske i socijalne prošlosti Subotice, oblasti koja je inače nedovoljno tretirana u delima zavičajne historiografije isto kao i u obradama širih prostornih okvira, a čije upoznavanje i razumevanje, smatramo da treba da predstavlja temelje za dalje i dublje istorijske sinteze.

U V O D

INDUSTRIJA I INDUSTRIJALCI

U latinskom jeziku pojam "industria" ima dosta opšte i široko značenje; marljivost, vrednoću, staranje, radinost. Ipak, u novije doba, industrijom se označava jedna posebna vrsta privredne delatnosti - fabrička proizvodnja.

¹ "U ovom pogledu istorijska nauka u Jugoslaviji je u evidentnom zaostajanju za svetskim trendovima, u kojima se od kongresa u Bernu 1986. oseća predominacija ekonomskoistorijskih istraživanja. Veliki talasi ekonomskoistorijskih istraživanja počinju da zapljuskuju i svetske kongrese istoričara, pa i poslednji u Madridu (1990). Smiljana Đurović, O uzrocima zaostajanja Jugoslavije u ekonomskom razvoju početkom 20. veka, Istorija 20. veka, Beograd 1991, st. 170.

² isto, st. 170

Industrijalizacija u modernom obliku, svojom pojavom na istorijskoj sceni početkom 19.veka, i efektima koje je izazvala, postala je i potvrdila se kao jedan od glavnih zamajaca i pokretačkih snaga napretka i razvoja država i društvenih zajednica u kojima je našla uslove za razvoj. Ona je bila preduslov za rast nacionalnog bogatstva, socijalnu stabilnost društva, međunarodnu ulogu zemlje i celokupni materijalni i kulturni napredak.

"Industrija je proizvod zapadnoevropske kulture, rezultat duhovnog razvoja i materijalne civilizacije zapadnoevropskih naroda." pisao je polovinom tridesetih godina *dr Mijo Mirković* (1898-1963), profesor na subotičkom Pravnom fakultetu, jedan od vodećih ekonomskih istoričara Jugoslavije.³ "Industrijalizacija je tako postala sudbina naroda čovečanstva, jer se u njoj nalazi osnova za privredni napredak zemalja, a privredni napredak postaje potreban radi održavanja stanovništva, odbrane nacionalne nezavisnosti i narodne kulture, održanja državnog aparata."⁴

Složen i kompleksan proces industrijalizacije, zahtevao je postojanje čitavog niza preduslova, iz materijalne ali isto tako i duhovne, idejne sfere.

O tom problemu i privrednom zaostajanju južnoslovenske države su zanimljive i karakteristične ocene i stavovi citiranog autora *dr Mirkovića*, o postojanju "protivindustrijske filozofije" kod slovenskih naroda. On je smatrao da su južnoslovenski narodi van zapadnoevropskog kulturnog kruga i da je za agrarne zemlje u kojima oni žive, karakteristična dominacija agrarističke ideologije u istorijskoj svesti ljudi, kao i "antiindustrijska filozofija".⁵

³ Dr Mijo Mirković, *Industrijska politika*, Beograd 1936, st.50. Mijo Mirković je rođen 1898. godine u Raklju, Istra, (koji je tada pripadao Italiji) u zemljoradničkoj porodici. Posle osnovne škole odlazi u Moravsku, gde maturira. Fakultet za ekonomske i socijalne nauke pohađa u Frankfurtu na Majni. Diplomira 1920. a već 1923. godine uspešno brani doktorsku tezu "O glavnim uzrocima male gospodarske efikasnosti slovenskih naroda", pisanu pod uticajem dela Maksa Vebera, kod čuvenog profesora F. Openheimer-a, poznatog marksiste. Zanimljivo je što ona nikada nije bila objavljana, mada je Mirković u drugim svojim knjigama koristio delove, osnovne teze iz nje. Nastavničku službu je započeo 1925. godine na Trgovačkoj akademiji u Osijeku, nastavio na Pomorskoj akademiji u Bakru, da bi 1928. godine bio postavljen kao docent na Pravnom fakultetu u Subotici, za ekonomsko finansijsku grupu predmeta. Vanredni profesor postaje 1933. a redovni 1938. godine. Od 1939. je predavao i na Ekonomsko komercijalnoj školi u Beogradu, a posle rata na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu. Učestvovao je u delegaciji FNRJ na konferenciji ministara u Londonu i Parizu 1945-46, i na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Bio je član JAZU. Preminuo je 1963. godine u Zagrebu. Vidi: Liberalna misao u Hrvatskoj, Prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća, Zabreb 2000.

⁴ Dr Mijo Mirković, *Industrijska politika*, Beograd 1936, st.64.

⁵ Vidi: Dr Smilja Đurović, O uzrocima zaostajanja Jugoslavije u ekonomskom razvoju početkom 20. veka "Važnost ekonomskoistorijskih istraživanja Mije Mirkovića za historiografsku sintezu (analitička istraživanja)" u časopisu *Istorija 20. veka*, br.1-2, 1991, Beograd, st.170 - 180.

Dr Mijo Mirković

Već u svojoj doktorskoj disertaciji *dr Mirković* je analizirao uslove za privredni razvoj, kako prirodne tako i ljudske koji su po njemu odlučujući determinirajući faktor. Duhovna struktura Slovena "slovenska duša", pod nizom uticaja, u prvom redu religije, nije dozvoljavala razmah moderne industrije, i kao reakciju radala je "nacionalizam protiv zapadnjački, protivracionalni i protivkapitalistički. On znači negaciju individualizma, liberalizma i građanskog društva." U razradi te teze dalje ističe: "Slovenifilska filozofija i politički ciljevi doveli su sve slovenske narode do precenjivanja svojih snaga. Sa visine gleda slovenski čovek na ekonomski rad i materijalnu kulturu zapadne Evrope."⁶

Sam proces industrijalizacije je neodvojiv i od konkretnih ličnosti, glavnih nosilaca, kreatora i inicijatora proizvodnje - industrijalaca. Oni su živeći i delujući u konkretnim istorijskim okolnostima, u društvima gde kao principi dominiraju ustanova privatne svojine i ideja slobodne konkurencije, vođeni njima, a raspoložuci finansijskim, tehničkim, poslovnim i drugim neophodnim preduslovima za određenu vrstu proizvodnje, davali i svoj lični pečat privrednoj delatnosti, često obeležavajući time čitave periode.

Tako je i za praćenje i analizu razvoja industrije u Subotici neophodno imati u vidu i ličnosti subotičkih industrijalaca, njihov socijalni, politički, nacionalno konfesionalni, porodični, odnosno sveukupni društveni položaj.

Ko je sve činio taj socijalno privredni segment - industrijalce, u međuratnom periodu? Koga svrstati pod odrednicu - "subotički industrijalci". Odgovor je na prvi pogled lak, vlasnike industrijskih preduzeća na teritoriji grada Subotice. No, put do njega nije tako lagan. To je samo jedna od grupa pitanja, na koja će ova studija pokušati da pronađe odgovore.

Treba imati u vidu da ni savremenici nisu uvek imali tačne definicije, odnosno zakonsku regulativu šta tačno spada pod industriju. Pored toga, u identifikaciji vlasnika, od nekoliko oblika firmi, nešto je lakša varijanta kod onih inokosnih, a mnogo teža u akcionarskim društvima, gde je vlasništvo podeljeno u nekoliko stotina ili hiljada - akcija (deonica), glasećih na donosioca. Tako o preduzećima - akcionarskim društvima "Trgovačka i industrijska Komora" iz Novog Sada daje 1933. godine ovu ocenu: "Osim toga akcionari i broj akcija mogu svakog dana da se manjaju prema volji akcionara. Jednako ni jedan akcionar nije suvlasnik dotičnih preduzeća, jer u akcionarskim društvima nema uopšte "suvlasnika". Vlasnik svakog takvog preduzeća jeste društvo, kao firma koja je protokolisana".

⁶ IAS, F:228.77.1119/1927. U predlogu redovnog profesora subotičkog Pravnog fakulteta dr Mirka Kosića i vanrednog profesora dr Fedora Nikića Fakultetskom Savetu za izbor dr Mije Mirkovića u zvanje docenta, dotaknute su osnovne teze iz disertacije dr Mirkovića. IAS, F:228.77. 1119/1927.

POČECI INDUSTRIJALIZACIJE SUBOTICE

Industrija se u Austro-Ugarskoj brzo razvijala od osamdesetih godina XIX veka, mada je ona poslednja od velikih zapadno evropskih država započela industrijalizaciju. "Poslednja decenija XIX veka se smatra najznačajnijim najintenzivnijim razdobljem uspona kapitalizma u Ugarskoj,..."⁷ Država je u velikoj meri i svojim zakonodavstvom pomagala industrijalizaciju. "To je bilo karakteristično za države koje su kasnile sa industrijalizacijom. U vreme dualizma doneto je ukupno četiri zakona za pomaganje zanatsko-industrijske proizvodnje i to 1881, 1890, 1899 i 1907. Ovi zakoni su regulisali i podsticali priliv stranog kapitala u privredu Ugarske, pospešivali su unutrašnju akumulaciju, pojedince ili grupe su podsticali na osnivanje radionica, fabrika, deoničarskih društava uz pomoć subvencija, poreskih olakšica, oslobađanja od raznih državnih i lokalnih taksi, dodele zemljišta za izgradnju zanatsko-industrijskih objekata, itd."⁸

Periferni položaj Subotice, uz njen dominantno poljoprivredni profil, uslovio je i da postane eksportna baza žitarica i drugih zemljoradničkih proizvoda. "Neki delovi današnje Bačke, pre svega Potisje, bili su toliko čuveni po proizvodnji pšenice, pa su imali poseban tretman na budimpeštanskoj berzi poljoprivrednih proizvoda."⁹

Druga polovina 19. veka doba je kada se javljaju prvi začeci industrije u Subotici. Talasi velikih privrednih promena zapljuskuju i Monarhiju, pa i ove njene periferne krajeve. Od Nagodbe 1867. godine, i u Subotici se može pratiti snaženje zanatstva¹⁰ i prvi koraci u industrijalizaciji koja se oslanja na poljoprivredu. To se ogledalo u osnivanju mlinova i narastanju mlinarstva, koje je bilo izvozno orijentisano.

Ukidanjem cehovskog organizovanja 1872. i donošenjem Trgovačkog zakona 1875. godine stvaraju se pravni osnovi za dalji put i razvoj industrijsko-manufakturne proizvodnje.

Tek tada su stižu temeljni preduslovi, finansijski - koncentracija kapitala, tehnički - razvoj niza sredstava za proizvodnju, saobraćajni - izgradnja železničke mreže, tržišni - nove potrebe kod populacije, socijalni - snaženje građanskog sloja i niz drugih, prvenstveno na nivou lične inicijative, koji otvaraju mogućnosti ka bržoj industrijalizaciji.

Sama struktura prvih fabričkih pogona, koju 1875. godine čine mlin, 5 sirćetana, ciglana, fabrika sode (Fabrika za dobijanje sode je izgrađena na Paliću 1782. godine.), štamparija, dovoljno govori o njihovoj vezanosti i upućenosti na poljoprivredu.

Zanatstvo i trgovina su u Subotici imali dugu tradiciju. Te privredne grane su od polovine XIX veka predstavljale stepenice kojima će, uz druge faktore, i privreda Subotice, ići ka razvoju industrijskog kapitalizma.

"Jedna od osnovnih karakteristika mađarske građanske revolucije 1848 - 49. u odnosu na Suboticu je okolnost - što ističe i *Ištvan Ivanji (Iványi István)* u svojoj monografiji¹¹ - "da je trgovina prešla isključivo u ruke Jevreja". Ta osobenost subotičke trgovine, tada posle poljoprivrede vodeće privredne grane u gradu, zadržala se uz neznatna odstupanja koja nisu narušavala suštinu stanja sve do aprila 1941."¹²

"U poslednjoj deceniji XIX veka, Subotica stupa u razdoblje kapitalističkog ekonomskog uspona, dojučerašnje seljačko naselje počinje oživljavati, niču fabrike, izgrađuju se javne zgrade, pojedinci zidaju palate, a u mračnim ulicama pale se plinska svetla."¹³

⁷ Istorija bankarstva u Vojvodini, Novi Sad 2001, st. 154.

⁸ Isto, st. 155

⁹ Isto, st.158

¹⁰ U 1868. godini zabeleženo je 276 zanatlija. Laslo Mađar, Istorija Subotice do 1918, rukopis.

¹¹ Iványi István, Szabadka szabad királyi város története I, II, Szabadka, 1886, 1892.

¹² Rukovet, 4-5, Subotica 1994, Dušan Jelić, Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada, st. 22

¹³ isto

I u ovoj sredini su se zapažale jasne suprotnosti između zemljoposjedničke oligarhije i preduzimljivih trgovca, zanatlija i fabrikanta.

Industrijski razvoj, temelj i preduslov za izgradnju kapitalističkog društva, kao dominantna pojava u širim razmerama, zahvatila je u drugoj polovini 19. veka i Suboticu. Time će se i pored zaostajanja za najrazvijenijim zapadnim zemljama a i drugim razvijenijim delovima Monarhije ova sredina uključivati u moderne privredne i civilizacijske tokove. Promene koje će se dešavati pod tim uticajima će biti duboke i višeznačne. Jedna od njih je i proces dugog trajanja - prerastanje karaktera grada i njegovog stanovništva iz polupoljoprivrednog u pravi urbani. Procenat stanovništva Subotice koje se bavilo poljoprivredom 1900. godine iznosi 59,4 a 1910. godine se smanjuje na 53,5 da bi tek 1927.godine pao na manje od polovine populacije i iznosio 44 609 stanovnika ili 49 % od ukupnog broja. Broj onih koji se bave zanatstvom i industrijom je te godine dostigao 16 233 ili 17,8%. I na nivou Jugoslavije dominiralo je poljoprivredno stanovništvo. To potvrđuju podaci popisa stanovništva 1921.godine, po kojima je ta kategorija iznosila čak 79,50% od ukupnog broja stanovnika.

Kraljevina SHS je bila izrazito agrarna zemlja i stepen industrijskog razvoja je u celini bio veoma nizak. Političko ujedinjenje je dovelo do stvaranja konglomerata privrednih celina.¹⁴ Delovi iz sastava bivše Monarhije, Vojvodina, Slovenija i Hrvatska su prednjačili po razvijenosti industrije, zanatstva, trgovine i bankarstva, odnosno gradova kao okruženja u kojem se stiču uslovi za takve privredne delatnosti. Tako je i Subotica, unoseći u Kraljevinu SHS gotovo potpuno očuvane predratne privredne resurse, spadala u red razvijenijih i većih gradskih centara. Ona je bila među tri jedina grada, sa Beogradom i Zagrebom, koja su premašivala broj od 100 000 stanovnika.

Nasleđena, relativno razvijena i u ratnom periodu (1914-1918) očuvana industrija i zanatstvo, predstavljaće solidne preduslove za dalji razvoj privrednih potencijala i u novoj državi.

Subotica je po mađarskom državnom popisu iz 1910. godine imala 18 industrijskih preduzeća sa 940 radnika i 3380 zanatskih radnji sa 6399 zaposlenih. U zanatstvu je daleko nadmašivala druge vojvodanske gradove. Novi Sad je u 24 preduzeća imao 1175 radnika, a Budimpešta - pravi industrijski centar čak 1296 preduzeća sa 128 358 radnika.

Podaci tog popisa jasno ukazuju na zaostajanje Vojvodine pa time i Subotice postepenu razvoja industrije u Ugarskoj. Ali i sa tim i takvim razvojem, ove teritorije će nakon 1918. godine, u novoj državi imati privredno ekonomske pokazatelje znatno iznad proseka u odnosu na celinu države.¹⁵

Šta je od industrijskih pogona (i manufaktura), velikih zanatskih radionica, koje će nastaviti da se razvijaju, nasleđeno iz ranijeg ugarskog perioda, a šta je osnovano u novoj državi? Po industrijskim granama to izgleda ovako.

U hemijskoj grani 50% preduzeća je osnovano pre rata, u prvom redu fabrika sumporne kiseline "**Clotild**", i nekoliko manjih pogona: 2 štirkare, 1 sirćetana, 1 pogon za proizvodnju špirita i 4 za izradu sapuna.

U građevinskoj grupi, sve ciglane datiraju iz ranijeg perioda, isto kao i industrija mramora, te 1 kamenorezački pogon. Nakon 1918. godine zaživele su, 2 firme za gradnju stanova, 1 tvornica cementne robe, te 2 manja pogona za preradu asfalta.

Drvena industrija gotovo da nije imala predstavnike pre rata, izuzev 2 veće stolarske radionice, a u kasnijem periodu osnovano je 6 preduzeća te struke.

¹⁴ Smilja Đurović, O uzrocima zaostajanja Jugoslavije u ekonomskom razvoju početkom 20. veka, Istorija 20. veka, god. IX, br. 1-2, Beograd 1991, st. 170-175.

¹⁵ Vidi: Avramović Teodor, Privreda Vojvodine od 1918. do 1929/30. godine s obzirom na stanje pre Prvog svetskog rata, Novi Sad 1965.

Suprotna je situacija u grafičkoj grupi. Čak osam štamparija, osnovanih u Monarhiji, radilo je i u novoj Kraljevini. Pored njih uspostavljene su i 4 nove.

I većina mlinova, (66%) datira od pre 1918. godine a nakon toga osnovana su samo 2 nova. Obe fabrike za izradu čokolada i bonbona rade od pre rata, kao i izvozna klanica. Novi su bili pogoni 3 mesarsko - kobasičarska preduzeća, od kojih je samo jedno opstalo na tržištu.

Kod tekstilne grupe, od 11 firmi, 4 osnovane ranije, nastavile su da rade i u novim državnim okvirima. Bile su zanatsko-manufakturnog karaktera i bavila su se izradom odela, zatim preradom kudelje i izradom džakova, tkanjem i proizvodnjom šešire. Većina novoosnovanih, bavila se trikotažom ili izradom čarapa i imala je karakteristike prave industrije, bogat, mada ne baš i najmoderniji mašinski park i veliki broj radnika.

Pored jednog od pionira u metalnoj grupi, livnice i fabrike železnog nameštaja (**Rotman**), osnovane 1888. godine, samo je mali pogon za izradu elektromotora (**Reiter**) imao korene u ranijem periodu. Deset novih preduzeća, sa relativno velikim kapitalom, osnovano nakon toga, samo svedoči o konjunkturi koja je vladala za robama takve vrste.

SUBOTICA U NOVOJ DRŽAVI

Jesen 1918. godine, kraj četvorogodišnjeg ratnog sukoba, čije su linije borbi i frontova bile udaljene od Subotice, a koji ipak nije poštedeo ni ovaj region gubitaka, kako u ljudskim žrtvama tako i materijalno ekonomskim, donosi splet vojnih, političkih, diplomatskih, državno-pravnih akcija, izraslih na talasu poraza Centralnih sila, raspada Austro-Ugarske monarhije, a usmeravanih težnjama sila pobednica da uspostave novu geopolitičku kartu i ovog dela Evrope, koje će bitno odrediti i dalju sudbinu ovih prostora.

Jedna od njih je i ulazak srpske vojske u Suboticu 13. novembra 1918. godine, samo nekoliko časova pre potpisivanja Beogradskog ugovora o primirju (između mađarske vlade i komadanta savezničkih snaga), te uspostavljanje demarkacione linije prema Mađarskoj, od strane snaga Antante, čime se stvara na ovom području vrlo složen državno-pravni provizorijum. Događaji koji su usledili nakon toga, Velika narodna skupština u Novom Sadu – 25.11.1918. godine i njene odluke o otcepljenju i pristupanju Kraljevini Srbiji, te formiranje nove južnoslovenske državne zajednice, Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – 1.12. iste godine, označali su, usmerili i odredili dalju sudbinu Subotice, baš kao i drugih delova teritorija “zemalja krune Sv. Stefana” u južnoj Panoniji, koje prelaze u novu sferu uticaja ulazeći u “srpski imperium”¹⁶ a zatim i u jugoslovensku državu.

Time u Subotici započinje jedan novi istorijski period, koji će biti omeđen novouspostavljenim državnim okvirima, obeležen novom ideološko-političkim i nacionalnim smernicama, pa time i iziskivati prilagođavanje svih društvenih faktora, kako političkih tako i privrednih, uslovima koji su zavladaali. A oni će se, sa aspekta subotičkih privrednika, pokazati bitno drugačijim no u prošlim vremenima. Od perifernog položaja u Monarhiji, grad dospeva u sam pogranični region Kraljevine SHS, gubeći zaleđe sa kojim je do tada bio povezan. Iz sredine u kojoj je po stepenu industrijskog razvitka bio relativno slabo rangiran, prelazi u položaj da se nađe među teritorijama (pored delova Hrvatske i Slovenije) t.j. mestima koja su prednjačila po dometima industrijalizacije. Prilike da realizuju date prednosti u tom privrednom okruženju, uspešno je koristila grupa subotičkih industrijalaca.

¹⁶ Iz govora na svečanoj sednici Senata povodom 15 godina od oslobođenja Subotice. IAS, F:47. Zapisnik Senata 1933. g.

Posle Prvog svetskog rata privreda Vojvodine se našla u nesređenom stanju, koje se može obeležiti i haotičnim. Glad za robom je posle rata došla do punog izražaja, špekulacija je carevala, pojedinci su se prekonoci obogatili.

Špekulanti su deficitarnu robu krijumčarili u Mađarsku, odakle su donosili obezvređene, jeftnije krune. Vladala je inflacija, novčana i kreditna kriza. Da bi se tome stalo na kraj, započelo se sa žigosanjem krunskih novčanica, koje u Subotici počelo januara 1919. a okončano do februara naredne godine, a zatim i sa markiranjem. Prelazak na jedinstvenu monetu-dinar, usledilo je polovinom 1920. godine. Krunske novčanice su se manjale u odnosu 4:1. Takva zamena je rezultirala realnim gubitkom za vlasnike krunskih novčanica od čak 76%.¹⁷

Krajem 1918, i u 1919-20. godini, u Subotici kao i u široj regiji vladala je nestašica hrane, uglja, drva, gasa, petroleje, benzina, industrijskih proizvoda – šećera (od marta do oktobra 1920. nije ga bilo gotovo uopšte). Veoma je bio veliki broj "neopskrbljenih" o kojima se starala "**Gradska Aprovizicija**". U 1919. bilo ih je 24013 a u 1920. godini - 18 477.¹⁸ Vlasti su hranu za zbrinjavanje stanovništva imale pravo da rekviriraju. Ta Naredba Ministarstva za ishranu i obnovu zemlje je važila do 19.3.1920. godine. Imale su i poseban gradski fond iz koga se kupovala, ali cene, na pr, žitarica su brzo rasle, Tako je Senat plaćao maksimiranu cenu od 120 k, za m. centu žita, a na crno je ona dostizale cenu od 800 k. Hleb čija je maksimirana cena novembra 1919. godine bila - 6 k., u aprilu 1920. godine dostiže – cenu od 14 k.¹⁹ Oskudica najsiromašnijih slojeva je bila izrazita. Iz izveštaja senatora za ishranu - *Aleksandra Suvajdžića*, iz 1920. godine, saznajemo da niko nije hteo da predaje hranu, da su se velike količine žitarica izvezle u pasivne krajeve i inostarnstvo.²⁰ Cene žitarica su rasle, a taj trend je dobivši zamah polovinom dvadesetih godina, potrajao sve do prvih godina trećeg desetleća.

Tabela rasta cena hleba

Artikal	1 kg	Datum	Cena
Hleb		mart 1919.	3 krune
		april 1920.	6 kruna
		maj 1920.	14 kruna

DRUŠTVENA I PRIVREDNA KLIMA

"Vojvođanska privreda 1919. godine doživela je oštru prekretnicu, za koju nije, iz sasvim razumljivih razloga, bila pripremljena."²¹ Ona se ogledala u kidanju mreže uhodanih poslovnih veza sa srednjom Evropom i preorijentacija na tržište nove države.

¹⁷ Đurović, nav. delo, st. 2. Po drugim procenama takvom zamenom prečani su oštećeni čak za 1,4 milijarde dinara. Lazar Vrkić, Pojam I biće srpske nacije, Novi Sad 2004, st. 344.

¹⁸ Aprovizicija je vodila poimenične spiskove, radi dodele pomoći u brašnu. IAS, F:47.1199. I 129/1919, XXIII 101/1920

¹⁹ Cene drugih artikala su decembra 1919. godine bile ovakve: 1 kg slanine – 30 k, šunke 40 k, putera 50 k, limun komad 3 k.

²⁰ IAS, F:47. XXIII 96/1920

²¹ Nikola Gaćeša, Privreda Vojvodine između dva svetska rata, Zbornik za istoriju Matice srpske br.22, Novi Sad 1980, st.84

Jedan od argumenata za stvaranje zajedničke države bila je i mogućnost bržeg ekonomskog prosperiteta. Očekivalo se da će stvaranje jedinstvenog državnog područja, sa otvaranjem šansi za ubrzani kapitalistički razvoj, objediniti ekonomska bogatsva jugoslovenskih zemalja.

U pogledu periodizacije privrednog života Kraljevine, mogu se izdvojiti tri perioda. Prvi - od 1918. do 1929. godine tretira se kao period privredne konjunktura, drugi - od 1930. do 1934. godine kao period privredne depresije, a treći - od 1935. godine karakteriše stabilizacija uz jačanje državne intervencije.

Po statistici iz 1921. godine od ukupnog broja stanovnika Subotice, u industriji i zanatstvu je radilo 16233 (17,80%), u zemljoradnji 49%, trgovini 6,6%, činovnika i slobodnih profesija je bilo 9,4% i 17,2% u ostalim strukama. To potvrđuje pretežno zemljoradnički karakter grada.

Na razvijenoj poljoprivredi Vojvodine, razvijala se prvenstveno snažna industrija u organskoj vezi sa njom. I to kao industrija bazirana na sirovinama iz poljoprivredne proizvodnje, kao mlinarska i druge prehrambene struke ili u vlasništvu razvlaštenih agrarnih velikoposjednika.

"Osim poljoprivredne, u Vojvodini je prilično razvijena i ostala industrija. Njeno razvijanje izazvale su potrebe jako razvijene poljoprivrede i isto tako jako razvijene potrebe života i konfora vojvođanskog stanovništva. Zanatstvo je takođe jako razvijeno, stoji na visokom stupnju tehnike i ima dobe i stare tradicije. Bez potrebnih neposrednih izvora sirovina za preradu i uglja, ovako razvijena industrija i zanatstvo dokaz su i snažnog pregalaštva,..."²² U relacijama novonastale države, stepen razvijenosti čitave industrije Vojvodine je bio iznad proseka. "Industrija je poglavito u rukama agilnih i okretnih Jevreja, kao i u svoj Mađarskoj, kojoj je do 1918. pripadala i Vojvodina. Ovi su je umeli prilagoditi potrebama Vojvodine i uzdići je na zavidan stepen."²³ Stanje u gradu Subotici se u tom pogledu nije bitno razlikovalo, i ovde su upravo privrednici jevrejskog porekla držali najveći deo industrijskih postrojenja.

"Privredne novine" br. 561 od 30.8.1925. godine donose vest o II Kongresu privrednika Vojvodine, koji je održan u Subotici (I Kongres je održan u Novom Sadu 21.11.1924, a II u Subotici 30.8.1925. godine). Privrednici su jasno uviđali neophodnost privrednog razvoja, koji je po njima preeduslov i za rešavanje nagomilanih političko nacionalnih problema zemlje. U rezoluciji usvojenoj tom prilikom oni ističu: "... jer uopšte sve što se pre kod nas rešavalo, činilo se samo sa političkog i partijskog stanovišta ne vodeći računa da će samo zdrava i dobro rešena privredna konsolidacija sigurnije i trajnije i mnogo pre dovesti i do plemenskog jedinstva kao i do blagostanja države."²⁴ Jedan od ključnih zahteva privrednika je bio i smanjivanje poreskog opterećenja Vojvodine, koja je " iscrpljivana kao obični limun" (Po podacima iz "Privrednih novina"²⁵ u 1925. godini od Srbije sa Crnom Gorom je naplaćeno manje od polovine sume sa kojom je Vojvodina doprinosila budžetu države neposrednim porezima) Sličnim tonovima prožeta je i "Rezolucija privrednog staleža Subotice" doneta 14.2.1926. godine u kojoj se ističe da je poresko opterećenje Vojvodine najveći uzrok privredne propasti.²⁶

Kao jedan od uzroka tako velikog poreskog opterećenja Vojvodine navodi se i da ljudi u Poreskim upravama poznaju Vojvodinu tek od juče, te su: "Oni iz neupućenosti i

²² Položaj radničke klase, Privredne i socijalne prilike radnika u Vojvodini – Poslovanje Privremene Radničke Komore za Vojvodinu u 1926-27. godini, Novi Sad 1927, st. 35

²³ isto, st. 35

²⁴ Primerak tih novina (br. 561, od 30.08.1925.) je sačuvan u predmetu IAS, F:235.21.685/1925

²⁵ isto

²⁶ IAS, F:47.Zapisnik 1926 3 P.S.

nepoznavanja prilika načinili u roku od nekoliko godina pravi kaos u vojvođanskoj privredi."²⁷

Zanimljiva je i inicijativa organizacije "**Narodna odbrana**" koja poziva na borbu protiv skupoće i nepotrebnog luksuza, tako da se bojkotuju trgovci određenim robama.²⁸

ORGANIZACIJA LOKALNE VLASTI I PRIVREDA

U sistemu organizacije lokalne vlasti u Subotici (kao i u ostalim delovima koji su pripadali Monarhiji) još dugo nakon ulaska u novu južnoslovensku državu, zadržale se kao forme i neki stari obrasci pravnog i administrativno - teritorijalnog ustrojstva nasleđenog iz pređašnje države. Tako je za Suboticu zadržan naziv "Slobodni kraljevski grad", ali više samo kao jezička oznaka, bez realnih oblika bilo kakve "slobode" odnosno "samouprave" u odnosu na centralne beogradske vlasti. Svi lokalni organi vlasti, počevši od gradonačelnika do odbornika u predstavničkom telu - Proširenom senatu (Gradskom odboru od 1929, Gradskom veću od 1934.), kao i čelni ljudi gradskih institucija u kulturi, prosveti, zdravstvu i gradskom redarstvu (policiji) bili su imenovani su od strane beogradske vlasti, putem Ministarstva unutrašnjih dela.

Na čelu glomazne gradske administracije, koja se sastojala od 13 odeljenja, sa ukupno nekoliko stotina službenika (1924. ih je bilo 516) nalazio se gradonačelnik. Pored njega do 1931. godine postoji i mesto velikog župana, kao direktog predstavnika centralnih vlasti.

U 1934. godini dolazi do formiranja subotičkog sreza, čija se teritorija poklapala sa opštinskom. Srez je bio potčinjen Kraljevskoj Banskoj upravi (dalje KBU) u Novom Sadu, odnosno centralnim vlastima, Ministarstvu unutrašnjih poslova. Time se jedan deo ingerencija gradskih vlasti premešta na novouspostavljeno telo – sresko načelestvo. Njega je vodio postavljeni državni funkcioner – sreski načelnik.²⁹

Jedini lokalni izbori održani su novembra 1927. godine. Na njima je svoju listu istaklo i Udruženje industrijalaca- Lloyd³⁰. Broj osvojenih glasova doneo im je 5 gradskih odbornika u predstavničkom telu koje je imalo 100 mesta.

Gradske vlasti vodile su evidencije privrednih subjekata i izdavale obrtnice zanatlijama. (Od 1874. se vode evidencije o zanatlijama). Od 1934.godine, kada je i formirano, Sresko načelestvo preuzima i nastavlja da vodi taj obrtni osek koji se bavio tim evidencijama..

Okružni sud je vodio protokole firmi, upisivao i registrovao radnje, trgovačke, zanatlske, industrijske. Vođene su posebne knjige za inokosne (Ce) i društvene (Ct) firme.³¹

S U B O T I C A

položaj, veličina, podela,

²⁷ "Subotički glasnik", br. 11. 14.2.1926, st. 1. članak pod naslovom "Poreski tereti i narodna privreda".

²⁸ U članku u listu "Sloga", br. 11-12, 18 - 25.3.1922, st.1. poziva se na bojkot kupovine, kao metod u borbi protiv velikih cena razne luksuzne robe, piva, itd.

²⁹ Vidi: Stevan Mačković, Sresko načelestvo Subotica (1934-1941). Ex Pannonia 3-4, Subotica 2000, st. 23-43.

³⁰ Nosioc te liste je bio dr Vladislav Manojlović.

³¹ IAS, sumarni inventar fonda F:86.

Opština grada Subotice u međuratnom periodu prostirala se na površini od 140 611 k.j. što odgovara 809,166 kv. km. Od ove površine unutarnji grada zauzimao je 1 992 k.j., kupalište Palić 1 812 k.j. a pustare t.j. periferija grada Subotice (salaši) zauzimale su površinu od 136 807 k.j. Od toga je:

ziratno zemljište	- 107 262 k.j.
vinograda	- 5 995
livada	- 2 827
šuma	- 8 044
pašnjaka	- 2 257
ritova	- 1 569
jezera	- 1 676
unutarnji grad i putevi, groblja,	- 10 978

	140 611 k.j.

"Subotica je jedan od glavnih privrednih centara Jugoslavije, a što se tiče poljoprivrede, može se mirne duše reći da je glavni centar, jer se u Subotici od 21 283 gazdinstava (prim.aut.- domaćinstava) bavi 10 641 od sviju gazdinstava u Subotici, prvobitnom proizvodnjom.³² Zemljoradnja u Subotici kao i u celoj Vojvodini sačinjava bazu, na kojoj se razvijaju skoro sve ostale grane privredne delatnosti." ³³

Februara 1919. godine gradu Subotici pripadalo je 50 813 k.j. od toga obradivog zemljišta 20 633 k.j. da bi nakon razgraničenja sa Mađarskom ostalo samo 29 441 ukupno, a obradivog 16 333 k.j.³⁴ Od tog dela za agrarnu reformu 1921. godine je oduzeto 7 368 k.j. Ukupno je za te svrhe od gradskih zemalja eksproprisano 15618 k.j.³⁵ Sve to je uticalo na opadanje prihoda grada, pošto je te zemlje Grad ranije izdavano pod zakup ili eksploatisao na drugi način.³⁶ Isto tako, Subotica povlačenjem novih granica beleži i demografske gubitke od oko 10 000 stanovnika.

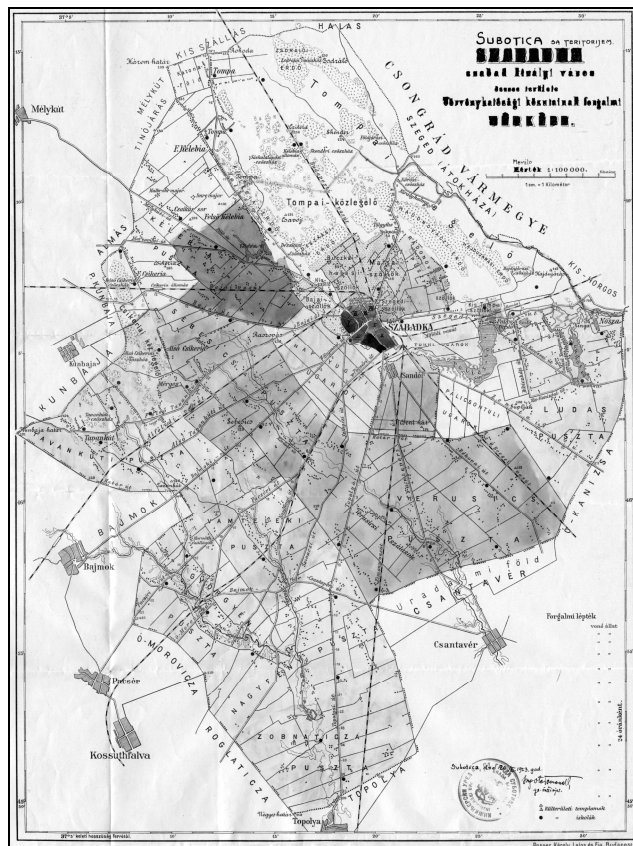
³² Po podacima iz 1941. godine, bilo je 18 926 gazdinstava, sa 125 04 k.j. poseda, od čega su Mađari (7 808 posednika) su imali u svojim rukama 39 781 k.j, Bunjevci (9 948) - 73 365, Srbi (727) 7 188, Nemci (318) 1 697 i Jevreji (125) 2 934 k.j. Szabadka Palicsfürdő Útmutatója, Szabatka 1944.

³³ IAS, F:47. III 58/1938. Izveštaj Centralnom presbirou. Prinosi pšenice po tom izveštaju su bili 236 960 mtc, kukuruza u zrnju - 829 949, krompira - 650 800, šećerne repe - 81 000 mtc, itd.

³⁴ Razgraničenjem Grad je izgubio 17 555 k.j i 11 kv. hvati zemljišta. IAS, F:47. III 620/1939. U predmetu se nalzi i specifikacija toga zemljišta, oranica - 5176 k.j, vrtova 6 k.j. itd.

³⁵ IAS, F:47. I 1216/1936

³⁶ IAS, F:47. III 654/1927. Po drugim podacima iz kasnijih godina: "Opština grada Subotice imala je svega 44 485 k.jutara zemlje, od ove zemlje pripalo je pod Mađarsku usled razgraničenja 16 300 k.j., palo je pod udar Agrarne reforme 14 417 k.j. ..." IAS, III 3193/ 1934. Po gradskim evidencijama iz 1938. godine, od zemalja u vlasništvu grada oduzeto je za potrebe agrarne reforme 21 665 k.j. Isto tako po njima, od veleposednika je u te svrhe oduzeto 6000 k.j.

Karta teritorije subotičke opštine iz 1923. g.

Gradske vlasti su često isticale da je gubitak gradskih zemalja izazvao krah gradskih finasija. To je posebno bilo izraženo 1932/3 godine, kada je čitava zemlja bila zahvaćena recesijom, posledicama velike ekonomske krize. Za taj problem vrlo je ilustrativan Memorandum donet na sednici gradskog zastupništva 18.12.1932. godine, u kome se iznosi teško stanje i moli od Kraljevske vlade odobrenje zajma od 35 miliona dinara. U tom dokumentu je navedeno i sledeće: "Opština grada Subotice postala je potpuno nelikvidna, te je tako došla u najteže finaasijsko stanje." te dalje "Grad Subotica je u istinu bio bogat grad, jer je imao 8000 jutara bačke oranice prvoga reda, imao je mnogo šuma, oranica, pašnjaka i ritova. U posedu navedenih neekertnina proračun gradski nije se morao opteretiti velikim finasijskim prirezom. Grad je iz svojih redovitih prihoda zidao škole, kasrne i puteve i udovoljavao ostalim ekonomskim, kulturnim, zdravstvenim i socijalnim zahtevima jednog lepog i velikog grada." Istaknuto je i da je grad primao subvencije od države, da je bio oslobođen samoupravnih prireza, ali u ovo doba kada gradske imanja "...skoro više i ne postoje, jer su sve velike oranice oduzete po agrarnoj reformi, a veliki deo ostalog imanja prilikom razgraničenja pripao je Mađarskoj. Ovako je preostala opštini od nekadašnjeg velikog bogatstva samo uspomena." Sve to je nametalo povišenje opštinskog prireza i uvođenje novih dažbina, trošarine, luksuznog poreza, itd. Time su dodatno opterećeni stanovnici, u prvom redu "zemljoradnički stalež", a pošto su cene njihovih proizvoda drastično padale, mnogi nisu bili u stanju da udovaljavaju tim obavezama. Paralelno sa tim rasla su i izdvajanja za državu, koja inače nije redovito izmirivala svoje obaveze prema gradu na ime oduzetih gradskih objekata, namenjenih za srednje škole, vojsku, za stanove državnih činovnika.

Razglednica sa panoramom Subotice (1927. godina) (iz Zbirke Gradskog Muzeja, dalje ZGM)

Gradu je u tom vremenu raspolagao sa 12 000 k.j. ali od toga samo 330 k.j. oranica a ostalo su bili pesak, pašnjaci, šume i ritovi, koji nisu donosili dovoljno prihoda. Broj “domova, kuća i drugih zgrada za stanovanje” je iznosio po popisu iz 11931. godine, 19098.³⁷

STANOVNIŠTVO

Tabela broja stanovništva Subotice:

godina	broj stanovnika
1850	- 49 958
1857	- 53 499
1869	- 56 323 ³⁸
1880	- 61 367 ³⁹
1890	- 72 683 ⁴⁰
1900	- 82 122
1910	- 93 232
1919	- 101 286
1921	- 90 961
1931	- 100 058

Rast broja stanovnika u periodu 1850-1910 je imao dosta ujednačen i pravilan tempo. Subotica je u ugarskim okvirima po ukupnom broju stanovnika zauzimala visoko mesta, od 1857. do 1900. godine bila je trećem, odmah iza Budimpešte i Segedina. I u jugoslovenskim relacijama je predstavljala treći grad po veličini, iza Beograda i Zagreba.

³⁷ IAS, F:47. I 558/1931

³⁸ Koreni, svedočenje vekova, pravni položaj i stanovništvo Subotice 1391-1828, Subotica 1991, st 29.

³⁹ Po nacionalnom sastavu je bilo tada 30 075 Mađara, 24 189 Bunjevaca, 2 448 Srba, 1 479 Nemaca i 325 Slovaka (Tót)

⁴⁰ Te 1890. godine u gradu je bilo 5708 , a na salašima 5355 kuća. Žombor Sabo, Steoski grad, Subotica 2002, st. 105.

Godine 1870. kada je Subotica imala 56 323 stanovnika, od toga broja 15,2% je znalo čitati i pisi (8 517), 2,68% je znalo čitati, a čak 82,2% je bilo nepismeno. U 1880. godini procenat onih koji su čitali i pisali bio je 21,29 (12 951)⁴¹

Broj nepismenih je bio velik. Tako 1880. godine čak 75% ili 45 994 spada u tu grupu, da bi taj parametra se spustio ispod 50% tek 1910. godine kada je nepismenih bilo 45 537 ili 48,8% od ukupnog stanovništva.⁴² Treba istaći da je gledajući konfesionalnu pripadnost, među Jevrejima bilo najviše pismenih, a najmanje među rimokatolicima.⁴³ Po službenoj statistici od 1921. godine u Vojvodini je bilo 76,69% pismenih stanovnika. Tada je u Subotici bilo 24 534 nepismenih, računajući samo starije od 6 godina, ili 29,85%.⁴⁴

Slovenija, delovi Hrvatske i Vojvodina, teritorije koje su pripadale bivšoj Monarhiji, prednjačile su po ulasku u novu jugoslovensku državnu zajednicu po stepenu industrijskog razvitka. Bačka, Banat i Baranja, po rezultatima popisa iz 1921. godine, imale su i najveći procenat gradskog stanovništva - 30,68. Subotica je bila jedan od najvećih gradova u novoj državi. Lokalni popis obavljen 1919. godine za potrebe Pariske mirovne konferencije, daje podatke o ukupno 101 286 stanovnika. Bunjevac - 65 135, Srba - 8 737, Mađara - 19 870, Nemaca - 4 251 i Jevreja - 3 293.⁴⁵

⁴¹ Ulmer, Mlinarstvo u Subotici, rukopis, st.2

⁴² Mirko Grlica, Stanovništvo Subotice 1867-1914. godine, Muzejon, Subotica 2002, st. 213.

⁴³ Tako 1900. godine ima 39,3% pismenih među rimokatolicima, 75,7% među reformatima, 49,5% među pravoslavnima i 83,4% među Jevrejima.

⁴⁴ IAS,F:22 I Prosvetni odeljak 110/1937

⁴⁵ IAS, F:47. I 22/1919.

Slavni Gradski Senat!

Čest mi je izvestiti Slavnog gradskog Senata, da je odreden popis pučanstva obavljen i kontrola se sprovela. Priključujem u jednom primerku i statistiku, po kojoj ima u stepu stanovnika 101.286.

U medju ovije :

Banjovaca	65,135
Srba	8,737
Mađara	19,870
Nemaca	4,251
Kidova	3,293
	<u>101,286</u>

Škuljodolci	79,593
Obilnici	4,249
Trgovci	1,242
Čuovnici	2,491
Diplomirani	458
Razni (f.)	13,253
	<u>101,286</u>

U. i. katolika	87,055
prav. vjers.	8,552
op. katl.	122
in.	3,363
lo. ref.	1,267
ag. ev.	297
	<u>101,286</u>
Ukupni broj onih, koji plavuski govore.	81,706.

Dokument sa rezultatima popisa stanovništva u 1919. godini

Po prethodnim rezultatima državnog popisa od 1921. godine⁴⁶ Subotica broji 101 857 (ili po drugom izvoru 101 709, 49 024 muških i 52 685 ženskih. Broj zanatlija je iznosio 2060, a broj radnika 8519. IAS, F:47, II 44/1928), a po konačnim 90 961. Razlika se delimično objašnjava smanjivanjem teritorije grada, gubitkom delova Tompe i Kelebije.

Po podacima gradonačelničkog ureda, na osnovu državnog popisa 1931. godine, u Subotici je bilo 100 058 stanovnika, (48 703 muških i 51 355 ženskih)⁴⁷ a po podacima inženjerskog ureda i Sreskog načelstva 102 133.⁴⁸ Pored nje, 1921. godine, samo Beograd i Zagreb jedino prelaze broj od 100 000 stanovnika. ⁴⁹U Evropi je početkom 19. veka bio svega 21 grad sa više od 100 000 stanovnika, krajem tog veka 145, da bi ih 1930. godine bilo 255. Te godine; Švedska, Austrija, Mađarska, Grčka i Jugoslavija, su bile zemlje sa po

⁴⁶ Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921, Beograd 1924.

⁴⁷ IAS, F:47. Ured gradonačelnika, 853/1931

⁴⁸ IAS, F:57.6135/1938 i F:275.50. Tabela o stanju stanovništva.

⁴⁹ Subotica je 1910. godine imala 94 610 stanovnika i time je tada bila i najveći grad od svih koji će ući u buduću novu jugoslavensku državu, pošto je Beograd tada imao 89 876, a Zagreb 79 038 stanovnika.

3 grada u toj grupi.⁵⁰ Mada je ukupno stanovništvo Subotice vrlo specifično teritorijalno raspoređeno, polovina u užem gradu, sa naznakama karakteristika građanskog sloja, a druga polovina na okolnim mestima i salašima, sa osobinama bližim stanovništvu sela, ipak je ta velika brojnost predstavljala jedan od elemenata za razvoj i jačanje privrednih potencijala.

Razglednica sa ulicom Kralja Aleksandra iz 1932. godine (ZGM)

SAOBRAĆAJ, železnički, vodni, poštanski, kolski Železnički

Jedan od osnovnih preduslova za razvoj privrede je svakako i dobro organizovan putnički i teretni saobraćaj. Bez blizine plovnih puteva i kvalitetnih drumskih cesta, za Suboticu je izgradnja prve železničke pruge Segedin - Subotica - Vinkovci (1864-1869), kao dela tzv. Alfeldske pruge, predstavljala izuzetno važan momenat za njen ukupan razvoj a posebno za napredak trgovine i industrije.⁵¹ Daljom izgradnjom železničke mreže⁵² postićiće se da po ulasku u novu državu, Bačka bude na prvom mestu u zemlji po gustini i dužini pruga, a Subotica jedna od važnijih železničkih raskrsnica sa veoma intenzivnim saobraćajem.

"Sve su pruge u Vojvodini izgrađene pre rata, a trasirane u vezi sa izvesnim privrednim centrima od naročitog značaja, a prema politici predratne državne uprave u Vojvodini."⁵³

Problemi nakon rata i pored toga što nije bilo ratnih razaranja pruga, bili su održavanju, kako pruga, tako i lokomotiva i vagona. Železnička mreža u Bačkoj (i u celoj Vojvodini) je bila relativno najgušća u novoj državi - 8,6 km na 100 km kvadratnih. Subotica

⁵⁰ Dr Mijo Mirković, Industrijska politika, Beograd 1936, st. 61.

⁵¹ Laslo Mađar, Izgradnja železničke pruge Segedin - Subotica (1864 - 1869), Ex Pannonia 1, Subotica 1996, st. 111- 128.

⁵² Već 1870. godine zaživela je železnička veza Subotice sa Segedinom, preko Horgoša, a 1882/3. godine izgrađena je pruga Budimpešta - Kelebija - Subotica - Zemun, a 1885. Subotica - Baja, 1889. Subotica - Senta i 1908. godine Subotica - Crvenka - Bogojevo.

⁵³ Kosić, nav. delo, st. 176

je igrala veoma važnu ulogu u železničkom pograničnom saobraćaju a i prometu svake vrste. Preko ove stanice, 1928. godine, otpremljeno je ukupno 816 219 putnika, i 82 096 tona robe.

Vojvođanska železnička mreža spadala je u delokrug **Oblasne Direkcije državnih željeznica u Subotici**. (Tu su bile uključene i slavonske pruge, Dalj-Vinkovci-Osijek.) Činile su je 41 pruga normalnog i 3 uzanog koloseka. Četiri najvažnije pruge koje su prolazile kroz grad su bile:

1. Subotica - Kelebija (državna granica) - Budimpešta
2. Subotica - Dalj - Zagreb
3. Subotica - Horgoš (državna granica) -
4. Subotica - Novi Sad - Beograd

Pored toga tu su bile i vicinalne pruge Subotica - Bogojevo, Subotica - Crvenka, Subotica - Senta. Subotička Direkcija je imala u 1928. godini, ukupno 10 056 zaposlenih, od čega je u samom gradu bio manji deo (oko 400).

Vodni

Za Suboticu su bili značajni i vodni, rečni odnosno kanalski putevi. Na kanalski saobraćaj subotički "**Llojd**" (Udruženje trgovaca i industrijalaca) ima 1929. godine primedbe, da se kanali ne čiste, da se inostrani šlepovi ne puštaju u bački kanal, te da su pristaništa neupotrebljiva. U Bačkoj su (1929.) bila samo dva uređena pristaništa ("Umschlag"), Novi Sad i Apatin, gde je pristanište povezano sa železničkim kolosekom. Za Suboticu je bilo najvažnije apatinsko pristanište.⁵⁴ Tim načinom transporta, iz Subotice i okoline najviše su se izvozile žitarice, a uvezio uglj i drvo.

Poštanski

Prvi privatni telefon je u Subotici postavljen još 1886. godine u kući vlasnika livnice Mirka Rotmana.⁵⁵ To svedoči o prihvatanju tog noviteta u svetu komunikacija upravo od istaknutih pripadnika privrednog staleža. Odluka o uvođenju i izgradnji telefonske mreže donešena je 1892. godine.

"Pošta sa telegrafom i telefonom jesu presudni faktori u savremenom privrednom životu i radu. Stanje pošta iza rata bilo je užasno." pisao je 1930. godine *dr Mirko Kosić* glavni sekretar Trgovačko - industrijske i zanatske Komore u Novom Sadu.⁵⁶ Problemi sa ovim sistemom u Vojvodini, su poticali od toga što je on bio u ranijem periodu povezan sa Mađarskom, međunarodne linije su išle preko Segedina i Budimpešte, a preorijentisanje na nove državne centre išlo je sporo.

Direkcija pošta je tokom 1920. godine bila prebačena iz Velikog Bečkereka u Suboticu. Gradske vlasti su na zahtev da se pronađe odgovarajuća zgrada za njen smeštaj, koji je uputilo Ministarstvo pošta, donele odluku o ustupanju uz zakup zgrade tzv. "Kakaš" škole i Više ženske škole, za te namene.⁵⁷

Teškoće u dobijanju međugradske i međunarodne telefonske veze, osećale su se u čitavom međuratnom periodu. U Subotici je jedna od poštinih investicija bilo proširivanje postojeće centrale sa 900 na 1200 brojeva, tokom 1929. godine. Ipak u gradu je 1930. godine bilo samo 665 telefonskih pretplatnika.

Industrijalci kojima je od izuzetne važnosti bila mogućnost uspostave što boljih, bržih i sigurnijih veza, komunikacija sa mestima u zemlji a pogotovo u inostranstvu, s pravom su se žalili na slabosti u telefonskom i poštanskom saobraćaju. U gradu su 1927.godine radile

⁵⁴ IAS, F:235.29.513/1929

⁵⁵ Mađar Laslo, Istorija Subotice do 1918. godine, rukopis.

⁵⁶ Kosić, st. 191

⁵⁷ IAS, F:47. 1202. I 93/1920

samo dve pošte, u centru - Vilsonova 27 (Maksima Gorkog) i kod železničke stanice. Osećao se veliki manjak linija za inostranstvo a i međugradske veze su bile opterećene. Na tim poslovima je radilo samo 14 službenika, a poštoša je bilo samo 13.⁵⁸

Kolski

Kroz Suboticu je prolazilo 10 važnih puteva. Svi su oni bili u prilično lošem stanju, samo delimično nasuti tucanikom, popločani ciglama od "keramita" (žuta kocka) ili malim kockama od bazaltnog kamena.⁵⁹ Zimi je saobraćaj, na svim putevima, a pogotovo na tzv. "letnjim" (zemljanim) bio izuzetno otežan .

Po jednom izveštaju gradske uprave iz 1931. godine u Subotici je bilo, računato u dužini, 34% izgrađenih kolnika a 66% neizgrađenih. Izraženo kroz površinu puteva, taj procenat je još lošiji; 17,3% neizgrađenih a samo 82,7% izgrađenih. ⁶⁰

Palički put i žel. nadvožnjak (1911.g.)

Putevi (sa stanjem 1930.)

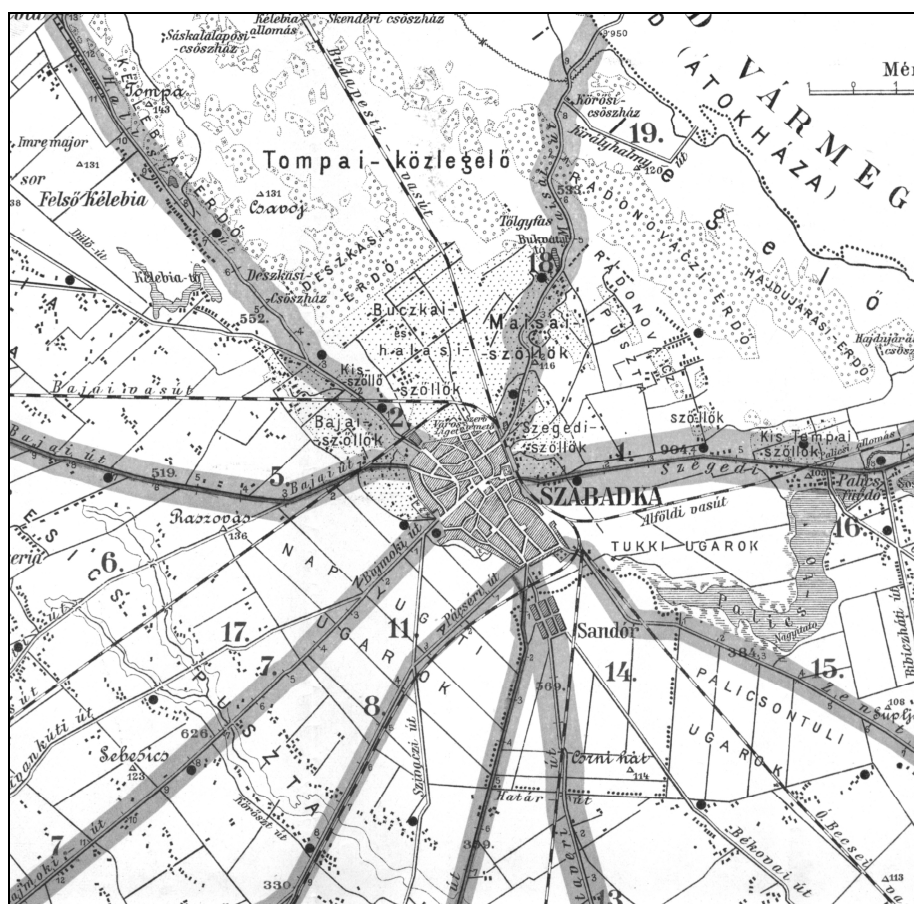
1. "Horgoški put" Subotica - Horgoš (nasut tucanikom)
2. Subotica - Bačka Topola (nasut tucanikom)
3. "Majšanski put" (delimično izgrađen "klinkerom")
4. "Halaški put" (delimično izgrađen "klinerom")
5. Subotica - Čikerija "Bajski put" (delimično izgrađen tucanikom)
6. Subotica - Bajmok (izgrađen delimično tucanikom)

⁵⁸ IAS, F:235.31.570/1931

⁵⁹ IAS, F:47. XVI 54/1925. Grad je do 1925. godine izvršio opravke trotoara i puteva i to asfaltom na površini pd 16 000 m2, bazaltnim kockama - 1500 m2, lomljenim bazaltnim kamenom - 15400 m2, i sa običnim lomljenim kamenom 2800 m2.

⁶⁰ IAS, F:47. I 123/1931

7. Subotica - Senta (delimično izgrađen tucanikom , slabo održavan)
8. Subotica - Čantavir (izgrađen delimično tucanikom)
9. Subotica - Pačir (manjim delom izgrađen tucanikom)
10. Gornjo Tavankutski put (manjim delom izgrađen tucanikom)

Mreža puteva

Izgradnja modernog asfaltnog puta Beograd - Subotica (Horgoš), kao dela međunarodnog pravca Kale - Istanbul, dovršena je tek 1937. godine. "To je ujedno jedini put te vrste izgrađen u Jugoslaviji 1918-1941. godine."⁶¹ Poslove je organizovala firma "**Labor, tehničko preduzeće za gradnju modernih puteva**". Jugoslovenska i subotička organizacija "**Rotari kluba**" znatno je doprinela da trasa tog puta prolazi upravo kroz Jugoslaviju.⁶²

Broj prevoznih sredstava u Subotici je 1929. godine iznosio: 73 osobnih zaprežnih kola, 7 800 teretnih, 1 886 bicikala, 35 motocikala, 160 automobila, 61 teretnih automobila i 9 autobusa.⁶³ Uočava se dominacija zaprežnih kola, a mali broj motornih. Zanimljivo je poređenje sa Novim Sadom, koji je tada imao znatno manje zaprežnih (2740 ukupno) ali više motornih, 270 osobnih i 70 teretnih.⁶⁴

Broj vozila 1932. godine je bio: 32 motocikla, 63 fijakera, 23 taksi automobila, 4 autobusa i 55 luksuznih automobila i 24 traktora.⁶⁵ Poljoprivrednici su držali najveći broj zaprega, a upravo su privrednici, bankari, trgovci, snažnije zanatlije i naravno industrijalci bili

⁶¹ Avramović, st. 249

⁶² vidi:Stevan Mačković, O radu Rotari kluba u 1936. godini, Rukovet,...

⁶³ Kosić, st.80-81

⁶⁴ isto.

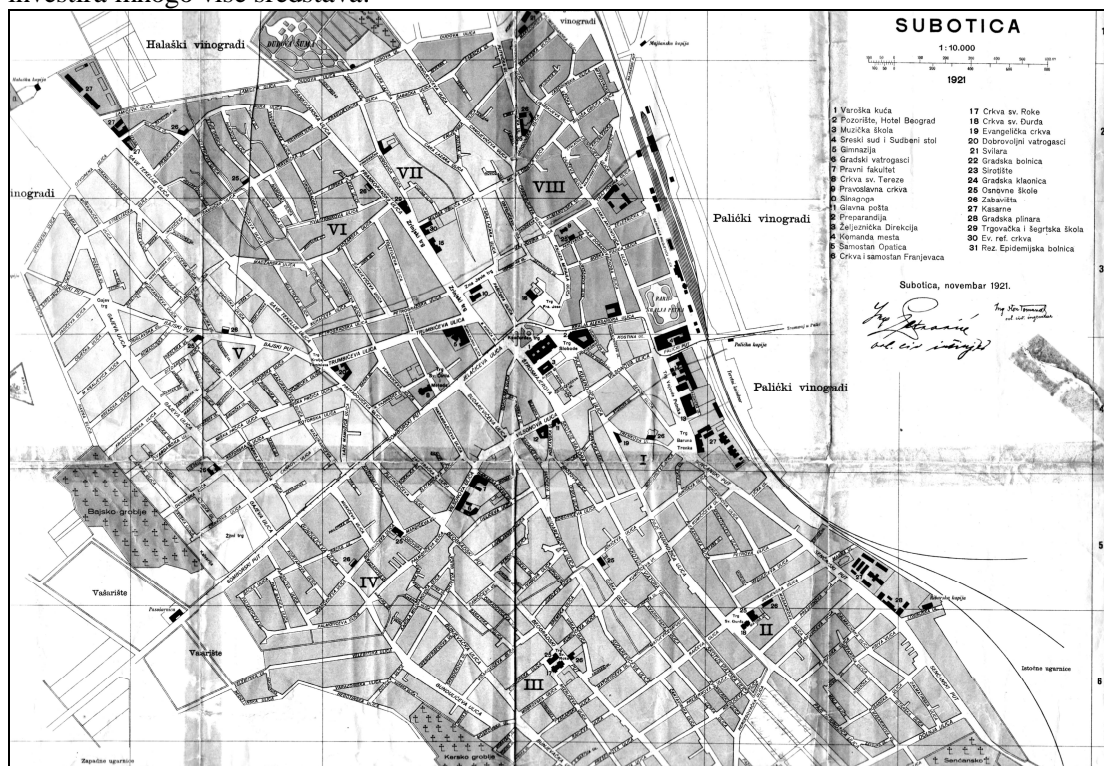
⁶⁵ IAS, F:47. VI 1165/1932. Spisak vlasnika vozila, sa naznačenim tipom, markom vozila, koji su opterećeni porezom.

ti koji su posedovali većinu automobila i kamiona.⁶⁶ Pored automobila, ipak se kod određenog dela tog sloja, zadržao običaj držanja luksuznih zaprega - karuca i fijakera.

Komunalna infrastruktura (vodovod, kanalizacija)

Grad nije imao svoj vodovod, stanovništvo se snabdevalo sa pedesetak javnih bunara. Kanalizacija je izgrađena samo delimično. Gradski odvodni kanali su bili u prvo vreme otvoreni. Tek početkom tridesetih godina se pristupa gradnji zatvorenih kanala i njihovom povezivanju u kolektorsku mrežu. Tako je 1933. godine bilo 22 964 m. otvorenih jendeka i kanala, 21 064 m. kanala građenih od cigle, 9 821 m. kanala od betona ili cevi, 703 m. drvenih kanala dok je 85 497 m. predstavljala dužina ulica bez ikakve kanalizacije.⁶⁷

Potrošnja vode bila je u Subotici minimalna, po proceni inž. *Otona Tomandla* (od 1935. godine menja prezime na *Tomanić*) kretala se samo oko 30 litara po glavi stanovnika.⁶⁸ To je bio izveštaj *Tomandla* o poseti "higijenskoj izložbi u Drezdenu". Pored nedostatka vodovoda on tu navodi još niz velikih urbanističkih komunalnih i problema; preterano širenja grada u širinu, loše puteve, previše prašine, nezdrave uslove stanovanja nekih slojeva stanovništva, uz zaključak da bi Grad morao za podizanje opštih higijenskih uslova da investira mnogo više sredstava.

Karta grada iz 1921. godine

Većina industrijskih postrojenja imala je sopstvene bušene bunare, za upotrebu u proizvodnji ili samo za piće. Po podacima jedne ankete iz 1934. godine, saznajemo da je "**Samuel Gingold**" u svojoj fabričkoj zgradi u Nikolićevoj ulici 7, imao 35 m. dubok bušeni bunar, "**Braća Goldner**", bunar od 40m., "**Gradska klanica**" 2 bunara, "**Industrija**

⁶⁶ Organi vlasti nekoliko puta su sproveli postupak protiv firme "Hartman i Conen", navodno zbog bespravnog prevoza robe.

⁶⁷ IAS,F:47.1571. 1/934

⁶⁸ IAS, F:47.II 37/1930

mramora i kamenoreza d.d." je imala 48 m. dubok arteški bunar, "**Mercur**" nije imao bunar sa pitkom vodom, snabdevali su se sa najbližg javnog (arteškog) bunara.⁶⁹

Ilustraciju komunalnih problema vezanih za snabdevanje vodom i njenim odvođenjem, daje 1930. godine i gradski odbornik *Ago Fister* koji piše Senatu: "U našem gradu jedva se nalazi nešto kanalizacije, a o vodovodu ni traga ni glasa. Koliko je žalosno i netrpljivo ovo stanje, imam da primetim, da ne samo u zapadnim kulturnim državama jedva se nalazi i jedna varošica, koja ne bi imala vodovod i potpuno izgrađenu kanalizaciju, već i u našoj domovini se nalaze tako po broju stanovništva, kao po veličini površine znatno manje varošice, koje su snabdevene sa vodovodom i izgrađene su sa potpunom kanalizacijom. Usled malene i nepotpune naše kanalizacije vlada u našem gradu tako loše zdravstveno stanje da od dana do dana dopunjava svoje guste i bedne redove strahovita tuberkuloza, a manjkavost vodovoda preti u slučaju požara prilikom većeg vetra, da će izgoreti cele ulice, štoviše i celi delovi našeg grada."⁷⁰

Otpadne vode

Paralelno sa procesima jačanjem privrede, posebno industrije, sve će biti očitiji i dublji uticaji kojima se menja prirodno okruženje. Sa napretkom proizvodnje, u prvom redu fabričke, industrijske, javljaće se sve veći broj negativnih posledica u prirodi. Zagađivanje voda će biti samo jedan vid takvih delovanja. Većina podzemnih i površinskih voda sa područja grada uz otpadne vode odvođene kanalizacionom mrežom slivala se u prirodni vodeni rezervoar i prijemnik - Paličko jezero.

Gradske vlasti su problem izlivanja otpadnih voda u jezero, prvi put razmatrale 1904. godine ali zbog nedostatka sredstava nisu preduzeli nikakve mere na njihovom prečišćavanju, pa su one i dalje direktno išle u Palić. Gradska kanalizacija, čija dužina krajem tridesetih godina iznosi preko 30 km, koja je u prvo vreme odvodila samo vodu iz domaćinstava a zatim i industrije, znatno ubrzava prorodni proces odumiranja jezera, menjajući karakteristike vode, čineći je zasićenom sulfatima.⁷¹ Tek 1938. godine, subotička opština u planovima za ulaganja u narednom periodu, predviđa i izgradnju postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda.⁷² Ni ovaj put, takvi planovi koji su uviđali dalekosežne štete od zagađivanja Palića i predlagali mere za njegovo svođenje na najmanju meru, zbog približavanja ratnog vihora, nisu bili realizovani. Hemijska i biološka ravnoteža jezera, pored svih negativnih uticaja, još nije tada bila toliko alarmantno narušena, da bi onemogućila funkcionisanje Palića kao turističkog mesta.

Kraljevska banska uprava uputila je 10.6. 1939. godine, u vezi donošenja Zakona o slatkovodnom ribarstvu, subotičkom Sreskom načelstvu, dopis u kome traži spisak preduzeća koja upotrebljavaju vodu, sa podacima odakle je dobijaju, gde i kako ispuštaju otpadne vode i da li poseduju postrojenja za njihovo prečišćavanje. Načelstvo je 23. juna iste godine odgovorilo jednim tabelarnim spiskom. U njemu je navedeno 15 subotičkih preduzeća, sa traženim podacima.⁷³ Sva su se snabdevale vodom sa vlastitih bunara a većina je gradskim javnim kanalima ispuštala otpadne vode direktno u Paličko jezero. Od navedenih 15 preduzeća, 10 je ispuštalo otpadne vode direktno u kanalizacionu mrežu, odnosno u Palić. Najveći zagađivači su bili crevara, fabrika sapuna i posebno 2 fabrike štirke, koje Sresko načelstvo u svom dopisu ističe kao one koje ispuštaju "prljavu vodu".

⁶⁹ IAS, F:56.5.233/1934

⁷⁰ IAS, F:47. XVI 29/1930

⁷¹ Đula Seleši, Jezero Palić, Odumiranje i sanacija, Subotica 1973, st. 23.

⁷² IAS, F:47. 5419/1936

⁷³ IAS, F:57.5545/1939

ZAKONI

Na teritoriji BBB važi Zakon o zanatima i trgovini iz 1884/čl. XVII, a Zakon o osnivanju akcionarskih preduzeća donosi se 1922. godine.

Kralj je proglasio 5.8.1932. Zakon o radnjama. "Ovim zakonom likvidira se dosadašnje partikularističko zakonodavstvo o radnjama, koje je bilo krupna smetnja za pravilan razvitak privrednog rada..."

Formirano je i prinudno Udruženje industrijalaca, a članovi imaju biti svi imaooci industrijskih radnja. Podizanje novih fabrika u blizini državne granice je zabranjeno ???

Nacionalizacija

"Osnovne pretpostavke nacionalizacije proizašle su iz činjenica da je Kraljevina SHS bila jedna od država naslednica Austrougarske monarhije, da je Kraljevina SHS bila u ratu sa Austrougarskom, da je pripadala pobedničkom bloku i na osnovu toga imala određena prava prema imovini poražene strane i njenih podanika. Pravnu osnovu za ovo pružale su odredbe mirovnih ugovora kojima je ratno stanje okončano a koji su predstavljali deo versajskog mirovnog sistema: Sanžermenskog sa Austrijom i Trijanonskog sa Mađarskom potpisanih 19. septembra 1919, odnosno 4. juna 1920. godine."⁷⁴ Prva mera države u vezi sa tim je bilo stavljanje imovine stranih državljana pod sekvestar. Tom merom je ta imovina bila pod državnom kontrolom.

Odnos državnih vlasti i javnosti prema stranom kapitalu, odnosno strancima kao njegovim predstavnicima je bio dvojak. "U jugoslovenskoj državi su se društvene snage konfrontirale: za i protiv stranog kapitala."⁷⁵ U početku se generalna politika svodila na pokušaje "nacionalizacije" domaće privrede. "U vezi s time donet je Zakon o nacionalizaciji privrednih objekata državljana neprijateljskih država. Taj Zakon međutim nije sproveden u celosti u delo, s obzirom na to što su Trijanonskim i Sanžermenskim mirovni ugovori predvideli odredbe po kojima se austrijski i mađarski državljanici kao vlasnici izuzimaju iz nacionalizacije ukoliko se radi o teritoriji koja je pripadala Austro-Ugarskoj. Pa tamo gde je ta nacionalizacija preduzeća sprovedena, ona je bila fiktivnog karaktera, jer je samo nominalno došlo do promena, a stvarno ti objekti su ostali i dalje u svojini starih vlasnika."⁷⁶

U publikaciji "Privredno osvajanje Vojvodine", (pseudonim autora Dobrurad), Novi Sad 1921, nalazimo na ilustraciju takvih gledanja na pitanje zatvaranja domaće industrije za strani kapital i stranu robu. "Industrijaliziranje Vojvodine je na pragu. Zbog njenog otcepljenja od Austro-Ugarske nije više korisno donošenje industrijskih proizvoda iz fabrika, koje su nas dosad snabdevale, a prerada naših sirovina ovde biće od najveće koristi. Što manje našeg novca izlazi iz naše države u druge, tim ćemo biti imućniji, a što više budemo izrađivali svoje potrebe u našoj državi, tim će više biti rada i zarade za naše ljude." (st 25) Pošto takve mere nisu donosile napredak u toj oblasti, stvarnost, a i glasovi pojedinih političara i ekonomista su upućivali na preku potrebu angažovanja takvog kapitala, koji već od kraja 1921. godine prodire na ovo tržište. Tako se 1924. godine javlja i konstatacija: "Usled nepoverenja inozemstva prema nama strani je kapital privučen velikim kamatnjakom, počeo dolaziti samo preko Beča i Pešte i to na taj način što su naša preduzeća prodavala svoje udele i deonice, tako da je industrija koja je već bila nacionalizirana opet počela da se otuđuje, i to po cenu koja je niža od njene unutarne vrednosti."⁷⁷

⁷⁴ nav. delo, Istorija bankarstva, st. 276

⁷⁵ Đurović, nav. delo, st. 43-45.

⁷⁶ Avramović, nav. delo, st. 148.

⁷⁷ AV, F:110.6. Savez industrijalaca Dunavske banovine piše Centrali industrijskih korporacija 1924. godine.

O odnosu prema strancima dobru ilustraciju daje i jedan dopis Ministra trgovine i industrije iz 1922. godine. "Mi imamo i suviše stranog elementa u Vojvodini, Hrvatskoj i Sloveniji i Bosni i Hercegovini i dokle mi taj strani element ne svalimo i dok on ne dobije naš mentalitet, dotle ne treba puštati strance u našu zemlju, do najređeg izuzetka. Mi imamo u zemlji 156 000 Jevreja, najmanje, i svaki i najmanji priliv smatramo kao škodljiv po narodno jedinstvo i gazdinstvo. Samo eventualno da posluže kao učitelji pri podizanju industrije i to samo u preduzećima gde mi imamo većinu kapitala"⁷⁸ To jasno pokazuje tendenciju isključivanja stranog kapitala iz učešća u domaćoj privredi. Ali i konkretna situacija u subotičkim fabrikama, od kraja dvadesetih godina svedoči da je strani kapital sve više prodirao i na ovo tržište. On se morao prilagođavati i pridržavati okvira, da njegovo učešće ne bude većinsko, te se u mnoštvu izveštaja subotičkih firmi višim nadzornim državnim telima javlja popis vlasnika akcija, njihove nacionalnosti i državljanstva, sa ciljem pravdanja da stranci nemaju većinsko vlasništvo.⁷⁹ "Kraljevina SHS je imala razvijen sistem deoničarskih društava u industriji i novčarstvu, a institucija akcionarskih društava omogućavala je često stranom kapitalu "da se infiltrira u privredu pod zvučnim nacionalnim imenom i s uticajnim političkim ličnostima kao članovima uprave".⁸⁰

U gradu se je još 1919. godine uvodi poseban porez na strance, koji će pored posebnih dozvola za rad, opterećivati i u čitavom periodu boravak takvih lica u zemlji. U subotičkim fabrikama ipak su česti primeri da stručne poslove, koji iziskuju obučenu i kvalifikovanu radnu snagu obavljaju radnici - stranci.

Naredba o izgonu ratnih doseljenika, Ministarstva unutrašnjih dela, Otseka za BBB, onih koji su se u Suboticu naselili u periodu od 27.7.1914. godine, pogađala je veliki broj stanovnika. (Sačuvana građa svedoči o blizu 1000 pokrenutih postupaka za iseljavanje. IAS, F:47. XIX, 80.) Ona je obrazložena nedostatkom stanbenog prostora. Međutim, mnogi koji su njome bili zahvaćeni posedovali su sopstvene stanove i kuće. Većina trgovaca, fabrikanta, ipak je uspevala da izbegne iseljavanje, obraćajući se Ministarstvu MUD, u Beogradu, koje im je omogućavalo da ostanu, pozivajući se na potrebe privrednog razvoja.

CARINE

Od 1920. godine doneto je na državnom nivou rešenje kojim je bio dozvoljen bescarinski uvoz mašina, alata, sirovina za industriju, čime se znatno doprinelo industrijskom poletu. I nekoliko subotičkih firmi (na pr. Ferrum) koriste takve uslove i povoljno uvoze mašine. Sa druge strane, sistemom carinskih zaštita, domaćem tržištu je bilo omogućeno da se razvija bez uticaja jake konkurencije.

NOVAC

Od stabilizacije domaće valute u 1925. godini, u privredi se osećala stalna nestašica u novcu, kreditima, i otežavala već inače poljujani položaj domaće industrije. "Bez potrebne materijalne stabilnosti industrija u Vojvodini vrlo osetljivo je reagovala na svaki pa i najmanji potres koji je izazivao nepovoljne repekusije. To je omogućilo lakše prodiranje stranog kapitala. Strani kapital je prodirao u ekonomski najrentabilnije grane industrije."⁸¹

Posle Prvog svetskog rata opada vrednost novca u svim državama, osim u SAD. Smanjenje vrednosti novca će tako u Jugoslaviji 1925. godine iznositi 1522%, u Rumuniji 4

⁷⁸ Dopis Ministra Trgovine i industrije od 29.8.1922. AJ, F:65.2410.1426

⁷⁹ U nekim slučajevima firme su angažovale i neke domaće državljanke tzv "štomane" koji su samo formalno bili predstavljeni kao vlasnici kapitala, akcija, dok je stvarni vlasnik ostajao neevidentan.

⁸⁰ Đurović, nav. delo, st. 39.

⁸¹ Avramović, nav. delo. St. 127.

386% u Francuskoj 275%.⁸² U 1931. godini nastaje izrazita finansijska kriza, banke imaju uloženi 15 milijardi, a u opticaju je samo 5. Svi su zapali u psihozu i povlače uloge iz Banaka.

U nedostatku kapitala rad velikog dela industrije zavisio je od reparacija.

ENERGIJA

"Najnapredniji segmenti jugoslovenskog društva nalaze se 1918. godine u procesu druge industrijske revolucije, tj. uvođenja električne energije u industrijsku proizvodnju kao pogonske snage."⁸³

U Subotici je 1938. godine čak 12 500 domaćinstava ili čak oko 50% (broj domaćinstava po popisu 1931. iznosio je 24 466) koristilo je petrolej za osvetljenje i trošilo 300 000 kg tog goriva. Za 154 automobila potrošnja je iznosila - 211 750 kg, za 40 teretnih vozila - 110 074 kg dizel goriva.⁸⁴

BROJ FABRIKANATA

Po sumarnoj evidenciji "Udruženja zanatlija", u Subotici je bilo 27 fabrikanata.⁸⁵ Oni su upisani kao jedna od ukupno 73 vrste struka - delatnosti. Ukupno su najbrojnije bile zanatlije; cipelari - 242 i berberi - 214. U 1921. godini bilo je 2 000 zanatlija, od toga 1 500 - 1 600 Mađara, 400 Bunjevaca (od kojega su broja 90 % "mađaroni") i tek ostalo 60-70 Srba, saznajemo iz dopisa gradskih vlasti TIK Komori u Novi Sad.⁸⁶ U 1935. godini bilo je 1642 zanatlija.⁸⁷ Zanatlije su radi zaštite svojih interesa od države tražili pored zaštite i poboljšanja svoga položaja i mere protiv konkurencije "velike industrije"⁸⁸

Broj fabrika u Subotici je 1921. godine iznosio 21, od toga je bilo 12 u obliku deoničkih društava i 9 u inokosnom vlasništvu.⁸⁹

Njihov broj (industrijskih preduzeća) je 1933. godine povišen na 66, a od toga je bilo 9 mlinova, 12 štamparija, 2 parna kupatila, 4 ciglane i 39 firmi drugih struka.⁹⁰

⁸² Smiljana Đurović, Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918-1941), st.22.

⁸³ isto, st 24

⁸⁴ IAS, F:57. 4308/1939

⁸⁵ IAS, F:30.174. Imenik po strukama 1918-1941. Udruženje zanatlija osnovano je 1886. godine.

⁸⁶ AV F:92.2709/1921

⁸⁷ IAS, F:30. 211.1378.

⁸⁸ IAS, F:30.211.1704. Rezolucija zanatlija grada Subotice, 1.XII 1936, povodom proslave Zanatskog dana.

⁸⁹ IAS,F:235.18.88/1921

⁹⁰ IAS F:47.I 1587/1933

Поштарина плаћена у готовом.

ГОД. I. СУБОТИЦА, 15. НОВ.—15. ДЕЦ. 1930. БРОЈ 13—15.

ПРЕТПЛАТА:
 ЗА ПОЈЕДИНЕ ГОДИШЊЕ ДИНАРА 100—
 ПОЛУГОДИШЊЕ " 50—
 ЗА ОПШТИНЕ, ДРУШТВА И УСТАНОВЕ
 ГОДИШЊЕ ДИНАРА 120—

ЈЕДАН БРОЈ
 5 ДИНАРА

Уредник: Др. ЉУБОМИР МЛАДЕНОВИЋ
 Главни сарајник за пољопривреду: АНДРИЈА ЖОРЖ
 Уредништво и Администрација:
 СУБОТИЦА, ЖЕЉЕЗНИЧКА УЛИЦА БРОЈ 11

САДРЖАЈ:

М. Вукмир: Неколико riječi о кризи.
 К. Поповић: Средства за борбу против кризе.
 А. Жорж: Шта треба знати при подизању овчарника.
 К. Роровић: Izgађивање rentabiliteta већтачких гнојива.
 Каква је будућност фармера у Сев. Америци?
 К. Поповић: Пшеница у Мачви, Поцерини и Посаво-Тамнави.
 Како изгледа један Серум завод?
 К. Роровић: Риварски јесам.
 Крста Пчеларевић: Зимовање пчела.
 Стрми или благо нагнути кровови на пољопривредним зградама.
 К. Поповић: Уништавајте крваву ваш.
 Sabиранје лјековитог биља.
 Сајам и изложба пернате живине, голубова и кунџа у Загребу.
 Белешке и вести. — Од уредништва. — Ogласи.

НАПРЕДАН СТОЧАР
 осигурава здравље стоке и живине
 од зараз. болести путем цељења

»КАМЕНДИН« Д. Д. ЗА ПРОИЗВОДЊУ СЕРУМА У НОВОМ САДУ
 издаје на рецепт ветеринара
 серуме и вакцине против свију
 болести домаћих животиња

Naslovna strana subotičkog lista Privreda od 15.11.-15.12.1930. godine

Za 1935. godinu postoje podaci o 61 fabrici.⁹¹

Zanatskih radnji je 1937. godine bilo - 1 726 a trgovačkih i ostalih - 1 184. Broj subotičkih fabrika je 1921. godine iznosio - 21, 1933. - 66 a 1938. godine - 53. Razvijenost poljoprivrede je uslovljavala upućenost industrije na nju, kao sirovinsku bazu i konzumenta gotovih proizvoda. Mlinarstvo se isticalo još u periodu Monarhije a u novim državnopravnim i pravnim okvirima od 1918. godine, je bilo čak predimenzionirano. Na poljoprivredu se u najvećoj mери oslanjala i razvijena prehrambena industrija, zatim proizvodnja štirke i lepila kao i veštačkih đubriva. Od ukupnog broja iskazanih fabrika 1938. godine bilo je:

- 13 mlinova
- 4 štamparije
- 2 pogona za izradu proizvoda od papira
- 4 fabrike štirke
- 2 fabrike sapuna
- 2 fabrike čokolade i konditorskih proizvoda
- 7 metaloprerađivačke struke
- 2 drvoprerađivačke
- 6 tekstilnih fabrika
- 2 za obradu kamena i izradu cementnih roba
- 1 elektrana
- 1 hemijska fabrika
- 1 crevara

⁹¹ IAS, F:47.IV 2808/1936

- 1 pekara
- 1 serum zavod
- 1 klanica
- 1 ciglana
- 1 fabrika ribljih konzervi
- 1 fabrika za izradu celuloidne robe
- 1 trgovina i pogon za sastavljanje radio aparata.

U 1938. godini u gradu rade 53 industrijska preduzeća sa 4 286 radnika.⁹²

POREZI I PORESKA POLITIKA

Poreskom politikom države Vojvodina je bila mnogo više opterećena nego drugi delovi. Ovde su bila uvedena 22 poreza i prireza. Posebnu teškoću je predstavljao ratni porez uveden oktobra 1919. godine, a koji je važio narednih devet godina.

Zbor subotičkih privrednika povodom poreza na dohodarinu i ratnih poreza (na ratnu dobit za godine 1917-1920) održan je .16.4.1923. godine. Na njemu su oni istakli svoje nezadovoljstvo, te da je takav način oporezivanja pogrešan sa stanovišta narodne privrede, da su imovna stanja poreskih obveznika preterano uvećana.⁹³

Problemi koje taj stalež naglašava 1934. godine, vide se iz dopisa **Trgovačko zanatske komore, Udruženju industrijalaca**.⁹⁴ Oni su bili sledeći: bankarstvo ne daje kredite, a inače su kamate visoke 12%, sa još 2% za zakašnjenja, građenje je stalo zbog trošarine od 35% vrednosti cementa, koji je skoro postao luksuzna roba, samoupravne trošarine su počinjale da imaju karakter srednjovekovnih međugradskih carina.

I dokument **Udruženja industrijalaca, Novi Sad**⁹⁵, iz 1936. godine daje ilustraciju o aktuelnom stanju i problemima vojvodanske privrede. U njemu se navodi da postoje sledeći porezi:

Državni

- a) skupni porez na poslovni dohodak
- b) porez na luksuz (mnoge robe danas više nisu luksuz)
- c) tečevina
- d) društveni porez (slobodno ga utvrđuju porezni organi i to često loše i pogrešno)
- e) posebni poreski dodatak

Samoupravno finansiranje - opštinski porezi

- a) trošarina

Kao otežavajuće okolnosti za poslovanje ističu da su železničke tarife prevelike i da vlada nedostatak povoljnog kreditiranja. Ističu da "...kredit oživljava i održava privrednu radinost." I nastavljaju "Kod nas se s jedne strane neopravdano i ničim dokumentovano (samo na osnovu nacionalno - političkih romantičarskih fraza) vodi kampanja i borba protiv stranog kapitala, ali se istodobno ne pomažu domaća preduzeća, jeftinijim kreditima." Na području Udruženja bilo je tada 353 industrijska preduzeća sa 48 143 radnika. (bez mlinova) Od toga ih je u Subotici bilo 40.

⁹² IAS, F:57.6135/1938

⁹³ IAS, F:235.17. Zapisnik 1923.

⁹⁴ AV, F:138, III 2008/1934.

⁹⁵ AV, F;126, VIII 7963/1936.

Sličan je i izveštaj **Upravnog odbora Udruženja industrijalaca u Beogradu** isto iz 1936. godine.⁹⁶ "Najveći pritisak osećala je industrija od raznovrsnih dažbina, kojima je njen rad opterećen. To je čitav jedan konglomerat raznih poreza, prireza, doprinosa, taksa, trošarina, dodatnih poreza, vanrednih doprinosa, luksuznih poreza, skupnih poreza, komunalnih, opštinskih, banskih i državnih poreza. Treba biti zaista odličan stručnjak pa se snaći u celom tom krstopletu dažbina i odgovoriti tačno svakoj na vreme."

I pojedini subotičani, članovi tog Udruženja, žalili su se na to stanje. Tako vlasnik mesarskog pogona *Đula Korhec*⁹⁷ ističe da je u neke gradove zbog visoke trošarine izvoz robe gotovo nemoguć, da su gradovi obrazovali cerinska područja, gde su zastupljeni i uski lični interesi.

TROŠARINA

Novi gradski namet, trošarina, koja se uvodi početkom 1930. godine⁹⁸, radi popunjavanja deficita gradskog budžeta, predstavljala je veliku teškoću za poslovanje svih subotičkih privrednika, a posebno industrijalaca. Njome je predviđeno plaćanje po posebnim tarifama za svu robu koja se unosi u grad. Time su opterećene i neke sirovine i poluizrađevine koje fabrikanti nabavljaju van subotičkog trošarinskog regiona. Doduše predviđeno je vraćanje dela uplaćene sume, za proizvedenu robu koja se izveze iz Subotice, ali to je bilo skopčano sa nizom poteškoća.

Zbog tih razloga i problema "**Lloyd**" je već 17.2.1930. godine organizovao posebnu sednicu sa tom temom, se koje je upućena žalba gradskim vlastima na predlog o uvođenju trošarine, navodeći niz okolnosti koje će otežavati trgovinu i samu proizvodnju, i ugroziti opstanak mnogih firmi. Pored zajedničke žalbe u predmetu su sačavane žalbe pojedinih firmi; "**Hartman i Konen**", "**Gingold Salamon**", i drugih kao i strukovnih sekcija, ciglara, obučara, šeširdžija,... Pored toga u njoj se naglašava i da je "Subotica jedan grad sui generis, ili još bolje rečeno: "najveće selo sveta", kako se je naš sadanji gradonačelnik g. *Selimir Ostojić*⁹⁹ veoma karakteristično izrazio. To selo se proteže na pr. prema Bačkoj Topoli 3 - 33 km."¹⁰⁰

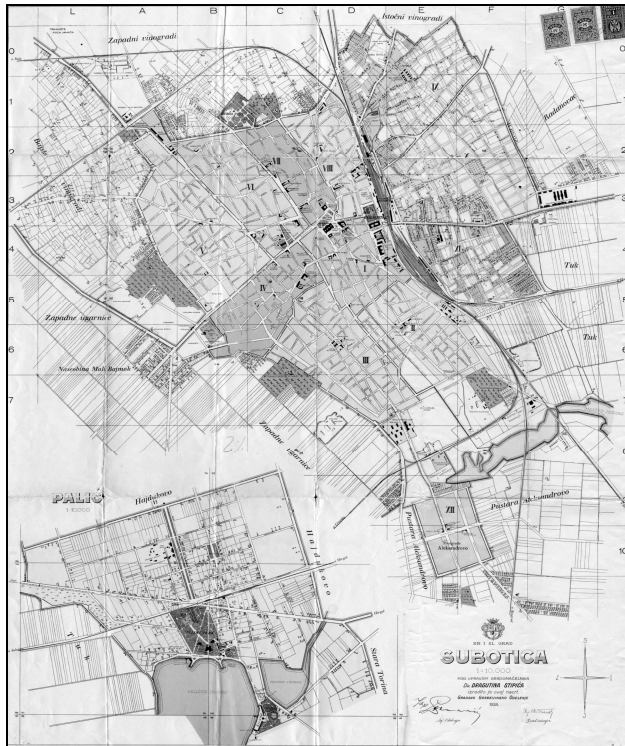
⁹⁶ AV, F:138, III 2135.

⁹⁷ AV, F:138, III 2187

⁹⁸ Sednica Gradskog predstavništva 4.2.1930. IAS, F:47.9. 4 G.P. 795/1930

⁹⁹ Selimir Ostojić, brigadni đeneral, (Beograd 14.10.1875 – 19.10.1931) gradonačelnik 1929-1931.

¹⁰⁰ IAS, F:235.30.78/1930. Upotreba tog termina, koji se do danas izlazio od upotrebe, poprimaće kasnije i krajnje neodgovarajuće, negativne konotacije.

Karta grada iz 1928. godine

KRIZA 1927-1934

Privrednici su ekonomsku krizu osećali još znatno ranije. Subotički Poreski odbor još 1927. doneo je sledeće zaključke u kojima ističe da je "...ekonomska kriza dostigla svoju kulminaciju", ali i delimično pokušavaju da objasne neke od razloga teškog položaja Subotice:

"Ekonomske i privredne prilike na teritoriji grada Subotice od otopljenja bajskog trokuta, koji je sa svojim bogatim stanovništvom bio stup trgovine i industrije i prirodno zaleđe ovog mesta, s dana na dan se pogoršavaju u Subotica kao centar trgovine i industrije negda bogate Bačke ide u susret lošoj budućnosti. Ona je osuđena inicijativu da preda u ruke Novom Sadu. Jugoistočni delovi Bačke gravitiraju Novom Sadu, a jugozapadni povukli su se u Sombor. Subotica je upućena na samu sebe."¹⁰¹ O težini situacije u kojoj su se tada našle zanatlije, a tako i ostali privrednici, govori i istupanje *Age Fistera*, zanatlije - stolare, gradskog odbornika, na sednici gradske skupštine 1930. godine, gde je izneo da od 2 200 subotičkih zanatlija "...danas barem 1600 nisu uopšte zaposleni"¹⁰²

U 1931. godini "**Lloyd**" odgovara na jednu anketu KBU. i navodi koje bi se mere trebale preduzeti za smanjivanja posledica krize. Na prvom mestu traže da izdavanje pasoša privrednicima ide brže i da putna isprava važi na duži rok, zatim; snižavanje a nepovećavanje državnih poreza i u vezi s tim da se u Subotici, a ne u Somboru, uspostavi reklamacioni odbor "...kako naši privrednici ne bi bili primorani ići u Sombor i podvrgnuti se oceni takvih ljudi, kojima ovdašnje prilike uopšte nisu poznate.", da se ukine gradska trošarina i da se omogući zapošljavanje neophodnim stranim radnicima.¹⁰³ Od 1932. godine, sa izmenama u privrednom zakonodavstvu, uspostavljen je i Reklamacioni odbor u Subotici.

Iz Razolucije koju januara 1932. godine donosi Konferencija, sazvana da raspravlja po pitanju zbrinjavanja nezaposlenih, saznaja se da ih u Subotici, bilo ukupno oko 13 000, 2000 zanatsko industrijskih, 1000 običnih, i 10 000 poljoprivrednih (od kojih, doduše samo u sezoni jedan deo nalazi posla) . To je uz članove njihovih porodica, značilo da 1/3 građana

¹⁰¹ IAS, F:235.25.358/1927

¹⁰² IAS, F:47.9. 87 G.P.

¹⁰³ IAS, F:235.32.112/1931.

Subotice "... usred najjače zime besposlicu trpi bez dovoljno sredstava za život."¹⁰⁴ To je bila situacija koju subotička sredina još nije nikada imala. Pored Berze rada, sindikalnih, staleških i humanitarnih organizacija i Grad će davati pomoć u svrhe zbrinjavanja nezaposlenih i siromašnih, i osnivanjem udruženja "**Dobro delo**".

Krajem 1931. godine, kao ilustracija krize, daje i podatak da "**Lloyd**" izveštava da mnogi privrednici pokušavaju da rasprodaju svoje automobile ili ih čak uništavaju, jer se porez plaćao samo na upotrebljiva vozila. Tada se auto, vrednosti 40-50 000, mogao se kupiti za samo 8-10 000 dinara.¹⁰⁵

ZBOROVI protestni

Subotičko "**Udruženje Trgovaca i industrijalaca**" uputilo je Ministru finansija, aprila 1923. godine, Rezoluciju u kojoj se žali na visoke poreze za ratnu dobit, za protekle godine, 1917 - 1920. Isto udruženje organizovalo je zbor privrednika 26.6.1924. godine, na kome su dotakli i pitanja poreza deoničarskih društava. Zahtevali su reviziju postupka njihovog oporezivanja. "Postoji fakat, da je prema akcionarskim društvima uveden neprijateljski sistem oporezivanja, koji ne samo da uzima sav prihod, već nosi veliki deo glavnice. Dokazano je, da preduzeće sa jednim milionom prihoda, plaća jedan i po milion na ime raznih poreza."¹⁰⁶

Gradjani!

Po našem Ustavu svi gradani ove naše države treba da imaju jednaka prava i jednake dužnosti.
O pravima nećemo da govorimo, ali o dužnostima moramo reći, da se kod nas jednakom merom ne meri.

Reč je o porezu i državnim dažbinama.

Već nebrojeno puta su naše razne privredne organizacije, na sednicama, zborovima, skupovima, raspravljali o toj nepravdi koja se čini Vojvodini i vojvodanima usljed nezamernog poreza koji se ovde ubire. Izaslanici, deputacije, nosili su rezolucije merodavnima, intervencijama, molbi i dokazivali, da se ovako dalje ne može, da ovome treba učiniti kraj, da to dobru ne vodi i t. d. pa nikad nikakve pomoći, ostade sve bez rezultata.

Isprali su nas tveći sa običajima, da se to na merodavnom mestu zna, da se o tome vodi računa i t. d. i da će se stvar poreza u Vojvodini urediti i dovesti u sklad i razmaz sa porezom u drugim delovima naše države, ali evo već sedam godina mi čekamo, pa nikad ništa se nije uradilo, naprotiv iz godine u godinu sve nam se veći porez tovari na leđa i mi smo došli do ivice, dalje više ne žide, egzistencija naših industrijalaca, trgovaca, zanatlija, zemljoradnika i evo već i samih radenika je ugrožena, da o činovnicima i ne govorimo,

Da protiv ove nepravde odlučno protestujemo sazivamo

zbor

koji će se održati

**30. avgusta 1925. godine u 11 sati pre podne
pred gradskom (varoškom) kućom u Subotici.**

Na zboru će se govoriti o porezu u Vojvodini u sravnjenju poreza koji se plaća u ostalim delovima naše države, o načinu ubiranja poreza u Vojvodini, i o izjednačenju poreza u celoj državi.

Nema ni jednog vojvodanina, koji ne oseća na svojim leđima taj silan teret što ga porezom nazivamo, pa zato dođite svi u nedelju 30. avgusta 1925. god. u 11 sati pred varošku kuću u Subotici, da podignemo odlučno svoj glas na nepravdu koja nam se čini.

Do viđenja!

Subotica, 19. avgusta 1925. godine.

Udruženje Trgovaca i Industrijalaca u Subotici.

Savez Gornjobačkih Industrijalaca u Subotici, Obrtničko Udruženje u Subotici, Pučka Kasina u Subotici, Zemljodilska Kasina u Subotici, Poljoprivredno Društvo u Subotici, Udruženje Trgovaca i Industrijalaca u Novom Šadu, Somboru, Senti, St. Kanjiži, Kuli, Titelu, Novom Vrbasu, Apatinu, B. Palanki, Adi, Velikom Bečkereku, Velikoj Kikindi, Debeljači, Kovinu, N. Bečeju, Vršcu, Trgovacka Udruženja u Pančevu, Beloj Crkvi, Starom Bečeju, Srbobranu, Molu i Čurugu. Savez Banatskih Industrijalaca u Velikom Bečkereku. Sva Zanatlijska Udruženja na području Bačke i Banata. Savez Vojvodanskih Industrijalaca, Savez Agrarnih Zajednica, Glavni Savez Srpskih Zemljoradničkih Zadruga, Zanatske Korporacije, Udruženje Vojvodanskih Banaka, Gostioničarsko Udruženje, Poljoprivredno Udruženje Bačke Županije.

Poziv građanima na protesni zbor 30.08.1925. godine

Jedan od najvećih protesta je održan 14.2.1926. godine, također u organizaciji "**Udruženja trgovaca i industrijalaca**". To je bio "zbor svih privrednih organizacija i

¹⁰⁴ IAS,F:235.33. 38/1932

¹⁰⁵ Posebne Komisije su davale ocenu da je vozilo neupotrebljivo, ako bi opravka koštala više od polovine vrednosti automobila. IAS, F:235.33.688/1931

¹⁰⁶ IAS, F:235.20.537,623/1924

staleža." Na njemu su učestvovali: **Pučka Kasina, Zemljodilska Kasina, Radnički sindikat, Trgovačka omladina, Savez gornjobačkih industrijalaca, Subotičko obrtničko udruženje, i Udruženje gornjobačkih gostioničara**, koje je bilo i organizator manifestacije.¹⁰⁷ *Dr Ivan Brankovan* na sednici gradske skupštine, zahtevao je da se Rezolucija sa tog zбора iznese pred vladu, što je i prihvaćeno i održeno posebno izaslanstvo za to.¹⁰⁸ U rezoluciji je pored ostalog naglašano: "...glavni uzrok našoj već očiglednoj ekonomskoj propasti leži u teškom i neujednačenom oporezivanju Vojvodine."

PRESELJAVANJE INSTITUCIJA

Subotička javnost reagovala je izražavanjem nezadovoljstva i protivljenjem, na glasove o premeštanju državnih ustanova, **Oblasne željezničke Direkcije, Pravnog fakulteta, Komande potiske divizije**, iz Subotice, koji se pronose već od sredine dvadesetih godina. (TZ Komora iz Novog Sada je 1929. pisala Ministru saobraćaja sa zahtevom da Direkcija ostane)

Iz Subotice su do 1936. godine već preseljene sledeće institucije: **Vojni okrug** - u Stari Bečej, **Državna učiteljska škola u Sombor**, **Konjička podoficrska škola** i **učenički eskadron** te **Advokatska Komora** u Novi Sad.

Jedan od takvih primera je i Predlog Kraljevskoj vladi, koji su doneli gradski većnici 1936. godine.¹⁰⁹ U njemu se ističe da se oni protive preseljenju bilo koje državne ustanove iz Subotice, te da bi takvi potezi nanali velike štete na privrednom, kulturnom ali i nacionalnom polju, da Subotičani očekuju barem ravnopravan tretman sa drugim gradovima i da bi trebalo ići na osnivanje novih a ne na oduzimanje postojećih državnih nadležstava. Poseban naglasak je stavljan na potrebu osnivanja **Poljoprivrednog fakulteta**, kao najviše odgovarajućeg za ovaj kraj, gde većina stanovništva živi upravo od poljoprivrede, pa bi za njeno unapređenje to dalo izuzetan doprinos.

Dalje je navedeno da je već dotadašnje stanje u vezi tih pitanja, vešto koristila revizionistička propaganda. "Ovo stvara, pored ostalog, jednu psihozu neverice i malodušnosti i kod našeg nacionalno svesnog življa, prema našoj državi." Dalje je navedeno: "U Subotici koja plaća najviše poreza od svih gradova nestaće dobrih i sigurnih poreskih subjekata."

Bez obzira na te manifestacije neslaganja, 1939. godine iseljena je iz Subotice "**Oblasna Direkcija državnih željeznica**", koja je tada imala 380 - 400 radnika, a uz nju i "**Glavna radionica**". (Glavna radionica je bila u sklopu Mašinskog odeljenja Generalne direkcije u Beogradu) koja je zapošljavala oko 300 radnika.

Od 1923. u okviru Direkcije radila je i posebna **Telegrafska radionica**. Do 1925. imala je destak radnika, da bi pred rat, 1940. zapošljavala čak 180.¹¹⁰

CARINARNICA

Glavna carinarnica je izgrađena 1931. godine. To je bila jedna od većih državnih investicija u Suboticu, u izgradnju objekata i infrastrukture oko njih, kaldrme, kanalizacije i gvođenog pešačkog mosta preko teretne stanice, uloženo je 14 miliona dinara.

SAJMOVI

¹⁰⁷ IAS,F:235.17.5.

¹⁰⁸ IAS,F:47.5. 3. P.S. 3030/1926

¹⁰⁹ IAS, F;47.12. 187 G.V. II 1133/1936

¹¹⁰ Sigma, nav. delo, st. 10. Od nje će nastati "Sigma"

"I subotički sajam i izložba" održan je avgusta 1925. godine. Izlagači su bili iz zemlje ali i iz inostranstva. Izlagali su u kasarni 3. konjičkog puka¹¹¹ i vestibulu Gradske kuće. Najzapaženijima su dodeljene posebne diplome.

U Subotici se od 1929. godine, u prvoj polovini oktobra održavala manifestacija "Subotička jeftina nedelja" gde su privrednici (poljoprivrednici, vinogradari, trgovci, zanatlije, fabrikanti itd.) iz grada i zemlje izlagali svoje proizvode. Bila je praćena kulturnim i sportskim programima, koncertima, trkama biciklista, mačevalačkim, fudbalskim utakmicama.¹¹² Od 1934. godine nosi naziv "Subotička privredna nedelja i izložba".

Plakat za IV Subotičku nedelju i izložbu

UDRUŽENJA

Industrijalci Subotice su imali do 1932. godine dva svoja strukovna udruženja:

"Savez Gornjobačkih industrijalaca", osnovan 1921. godine, koji je 1927. godine, kada mu je na čelu bio *Dušan Manojlović*, imao 32 člana¹¹³; i "Udruženje Trgovaca i Industrijalaca" (poznato i kao "Lloyd"), čiji temelji sežu još u 1899. godinu, koje je bilo

¹¹¹ Komanda kasarne izašla je u susret organizatorima, ustupivši deo svojih objekata, a oni su se obavezali da će za vreme njenog održavanja svim vojnicima davati po 1 lit. vina. IAS, F:47. Gr. 690/1925

¹¹² IAS, F:51.83.1. Sačuvana je prepiska vezana za organizovanje tog sajma, od 1933 -1938.

¹¹³ Kosta Petrović, Subotica i kupalište Palić, Subotica 1928, st.73

znatno brojnije, imalo je do 700 članova.¹¹⁴ Spajanjem tog udruženja sa "**Jugoslovenskim Lloydom**"¹¹⁵, tokom 1921. godine (Predsednik u tom periodu je bio *Antun Bešlić*, direktor Banke) nastaje "**Udruženje trgovaca i industrijalaca u Subotici**". U 1923. godini je imalo - 750 članova ("...iz krugova ovdašnjih najuglednijih predstavnika trgovine, industrije i novčanih zavoda.") u 1928.- 332, u 1929.- 626. Od toga je bilo: 430 trgovaca, 60 industrijalaca i zanatlija i 136 posednika, advokata, lekara i drugih profesija. Tada je predsednik bio *dr*

Marko Jurić

Dr Vladislav Manojlović

Vladislav Manojlović, potpredsednici *Imre Jakobčić* i *Geza Komor*, a direktori: *Dušan Manojlović* i *Lajčo Šreger*.

Sekretar tog udruženja do 1925. godine je bio *Aleksandar Rajčić*, podgradonačelnik.¹¹⁶ zatim *Milan Damjanović*¹¹⁷. *Dr Pavlović Miloš* je vršio sekretarske poslove od 1928. godine. Tada mu je ugovorom određena ukupna mesečna plata od 4000 dinara, pored određenog procenta od ostalih poslova koje je vršio za stranke.¹¹⁸ Ugovorom mu je i zabranjeno da se politički eksponira i vrši agitacioni rad. Zanimljivost je da se za taj položaj interesovao veliki broj ličnosti, iz Subotice, ostalih delova zemlje ali i inostranstva, kao na pr. *Vasa Dolinka* iz Apatina, *dr Marko Žužić* iz Zagreba, *prof. Ljubomir Kosier*, koji se tada nalazio u Berlinu, *dr Ivo Rafaeli* (*Raffaelli*) iz Trsta.¹¹⁹

Od 1932. godine, na osnovu Zakona o radnjama (donešenoh 5.11.1931.), koji predviđa formiranje prinudnih udruženja, dolazi do razdvajanja "**Udruženja trgovaca i**

¹¹⁴ IAS, F:235. Sumarni inventar. Osnovano je 5.11.1899. godine kao Udruženje trgovaca, tvorničara i velikih obrtnika - industrijalaca iz Subotice i Bač-Bodoško županije ("A szabadkai és Bács-Bodrogh megyei kereskedők, gyárosok és nagyiparosok térsulótánakczime Szabadkai kereskedelmi egyesület".

¹¹⁵ "Jugoslovenski Lloyd" je osnovan 19.9. 1920. godine. Imao je 116 osnivača, gotovo svih - slovenske nacionalnosti. Predsednik mu je bio Miloš Gavanski, a Mirko Stipić i Marko Jurić, potpredsednici. IAS, F:235.17.

¹¹⁶ Aleksandar Rajčić (1884 - 1926). Javlja se i kao urednik "Nevena" i "Danice", funkcioner u upravi banaka, gradski finansijski senator.

¹¹⁷ Milan Damjanović je bio i član Proširenog Senata. Kada je preminuo 1927. godine, "**Lloyd**" je organizovao i poseban skup i sakupljanje priloga za njegovu udovicu. IAS, F:235.27.277/1928

¹¹⁸ IAS, F:235.27.286/1928.

¹¹⁹ IAS, F:235.27.306/1927

industrijalaca u Subotici" na dva udruženja: "**Uduženje trgovaca**"¹²⁰ i "**Udruženje industrijalaca u Novom Sadu, povereništvo u Subotici**" kojem je pripojeno i "**Udruženje Gornjobačkih industrijalaca**".¹²¹ Prvi predsednik tog novog udruženja (1932-1938) je bio *dr Žiga Litman (Littman)*, a zatim (1938-1940) *Dezider Rot* i *Gabor Bela*, (od septembra 1940). Zanimljivo je da je mesto sekretara bilo rezervisano za *dr Miloša Pavlovića*¹²².

Udruženje je radilo "iako u vrlo skromnim okvirima"¹²³ sve do 15.3.1942. godine.

Jedana epizoda iz rada "**Udruženje trgovaca i industrijalaca**" u 1925. godini, vezana je za ime *dr Mirka Kosića*¹²⁴, tada sekretara "**Trgovačko zanatske komore u Novom Sadu**". Njemu tada subotičko Udruženje upućuje posebne izraze zahvalnosti, pošto se zalagao i davao nagoveštaje da će se u Subotici ovoriti ekspozitura novosadske Komore, što je bio stari zahtev subotičkih privrednika.¹²⁵ Ipak, sticajem niza okolnosti, do tog koraka nije došlo. Ličnost *dr Kosića*, je uveliko vezana za Suboticu. Ovaj priznati stručnjak, koji je nakon studija u Strasburgu, Ženevi i Cirihu doktorirao pravne i filozofske nauke, od 1925. godine redovni je profesor za predmet politička ekonomija na subotičkom Pravnom fakultetu. Ostavku na državnu službu (nastavničku) podneo je 1931. godine, pod pritiskom posledica afere koju je izazvalo njegovo angažovanje upravo u Trgovačkoj Komori. U subotičkoj javnosti i štampi bilo je iznošeno da je to mesto u Komori nespojivo ("inkompatibilno") sa položajem redovnog profesora Pravnog fakulteta. Po tim navodima ono mu je donosilo 10-15 000 dinara mesečno! ("*Subotički glasnik*" 21.2.1926.) Decembra 1930. godine, Disciplinski odbor Komore osudio ga je zbog niza nepravilnosti u radu, stupanja u nekoliko Upravnih odbora akcionarskih društava, čime je i materijalo naneo štete Komori.

Pored tih u Subotici su postojala još neka privredna udruženja: "**Udruženje ugotitelja**" (1905-1948), "**Udruženje zanatlija**" (1886-1950). Ono je već 1885. godine imalo je 704 člana. Nastavilo je da radi i nakon 1932, kada je donet Zakon o radnjama.

INDUSTRIJALCI U DRUGIM DRUŠTVIMA I ORGANIZACIJAMA

Stalež industrijalaca, kao jedan od delova subotičke društvene elite, angažovao se i u čitavom nizu van strukovnih društava i organizacija, kao što su bile masonske lože, Rotari klub, razna sportska, humanitarna ili dobrotvorna društva.

Privrednici, a posebno industrijalci, činili su tako i znatan deo članova u slobodno zidarskim ložama u Subotici. Iz perioda Monarhije, psotojala je loža "**Alkotás**" (Stvaranje). Od 1929. godine javlja se i loža "**Stella Polaris**" (Sjeverna zvijezda), da bi se 1934. godine javila i jedna čisto jevrejska - "**Matuad Jad**".

U loži "**Alkotás**" (Stvaranje) bili su: *Arnold Balog, Đorđe Bondi, Šandor Farago, dr Jako Fišer, dr Andrija Frankl, Vuktor Grim, Adam Gutvajn, dr Emil Havaš, dr Elemer Kalmar, Ernest Komor, Ilija Lepedat, Mavro Levi, dr Geza Levi, Jovan Levi, Franjo Levi, Aleksandar Liška, dr Aleksandar Magarašević, Cvetko Manojlović, inž. Milan Manojlović, Samu Nađ, Franjo Denegri, dr Miloš Pavlović, Kosta Petrović*¹²⁶, *Lajčo Polak, Mihajlo*

¹²⁰ IAS,F:51

¹²¹ IAS,F:56

¹²² IAS, F:56.4.

¹²³ IAS, F:56.14.1/1945

¹²⁴ Dr Mirko Kosić (Vel. Kikinda 1892 - ?), profesor subotičkog Pravnog fakulteta, sociolog, pokretač i saradnik nekoliko listova i časopisa. vidi: dr Dušan Popov, Srpska štampa u Vojvodini 1918-1941, Novi Sad 1983. Supruga mu je bila subotičanka Serena Piuković.

¹²⁵ IAS, F:235.22.859/1925.

¹²⁶ O posvećenosti i upućenosti inž. Koste Petrovića u masoneriju, govori i to što je on napisao, a lože "Stvaranje" i "Stella polaris" objavile 1933. godine, njegovo delo - Sistemi masonerije. Knjižicu je štampala Gradska štamparija i knjigoveznica Subotica.

*Prokeš, Dezider Rot, Josip Ruf, Iso Štrasburger, Nikola Švajgler, Stevan Vaci, Julije Vali, Kertes Samu,*¹²⁷ ličnosti koje su bile akcionari ili vlasnici u niza subotičkih preduzeća. U "**Sjevernoj zvijezdi**" su bili: *Franjo Vukić, Adam Gutvajn, Konen Vilim Jakobčić, Miloš Kurteš, Ilija Lepdat, Cvetko Manojlović, dr Mijo Mirković, dr Miloš Rafajlović, Aleksandar Suvajdžić.*¹²⁸

U Subotici je od 1928. godine postojao¹²⁹ i **Rotari klub (Rotary club)**. Njegovi osnivači i članovi su bili i neki od istaknutijih industrijalaca, *Vilim Konen Jakobčić, Dezider Rot, Viktor Grim, dr Miloš Pavlović*. Rotari su bili organizacija elite, u svoje redove primali su samo najistaknutije predstavnike pojedinih profesija.

Vlasnici industrijskih preduzeća su organizovali i neka sportska udruženja ili klubove pri svojim fabrikama. Tako su sportske sekcije imale: **Minerva, Ferum** (Ferrum, šport klub), **Električna centrala** (Elektrik, šport klub električne centrale). Drugi od njih su se angažovali u radu uprava već postojećih sportskih društava. Tako je predsednik (u 1927. godini) **Hakoaha, jevrejskog kulturnog i športskog udruženja** bio *Marsel Kop*, a **S.A.N.D.A. subotičkog atl. Nogometnog društva i Subotičkog društva za mačevanje** *Dušan Manojlović*.

Industrijalci su bili članovi i drugih subotičkih društava ili udruženja, Kasina, lovačkih udruženja¹³⁰, Automobilskog kluba¹³¹ i drugih.

I u humanitarno dobrotvornom radu imućniji stalež, pa tako i industrijalci, je davao svoj veliki doprinos, dajući značajne donacije postojećim udruženjima i ustanovama (**Dobro delo, Dobrotvorna zajednica srpkinja, Dobrotvorna zajednica Bunjevaka, Crveni krst, Uboški dom, Kolevka**, itd.). Pored toga neke ličnosti iz toga kruga su se posebno isticale i svojim ličnim angažovanjem na tom polju. Kao dobrotvorka ostala je zapamćena supruga *Rafaela Hartmana, Tereza Šreger (Schreger)*.

¹²⁷ I on je autor knjižice o istoriji i radu subotičkih masona - "Alkotás" - "Stvaranje" t. és t. szak. páholy alakulásának és működésének története 1909 - 1934", koju je izadala subotička masonska loža "Alkotás" - "Stvaranje", 1935. godine.

¹²⁸ Nenezic, st. 584 - 587. Dati su poimenični spiskovi članova loža. U loži "Sjeverna zvijezda" ih je pobrojano 45, a u loži "Stvaranje" 95. Pojedinci su prelazili iz jedne lože u drugu.

¹²⁹ Klub je po rotarijanskim pravilima zaživeo, registrovao se tek 1930. godine.

¹³⁰ Vidi: 135 godina organizovanog lovstva u Subotici, u dosluhu s prirodom, Subotica 2003. U 1934. godini u Subotici je bilo 834 izdatih dozvola za nošenje oružja. Pored lovačkog naoružanja industrijalci su bili posedovali i lično oružje, pištolje i revolvere. Tako Vilim Konen Matija ima dozvolu za pušku od 16 mm, Gonda Alfred za revolver od 6,35 mm, dr Litman Sigmund za revolver od 6,35 mm, (a i "Zorka" je imala 2 revolvera), Arpad Huter za revolver od 6,35 mm, Julije Huter za revolver od 6,35 mm, Mirko Hiter za revolver od 6,35 mm, Josip Ruf za revolver od 6,35 mm, Aleksandar Lenard za revolver od 6,35 mm, Marcel Kop za revolver od 6,35 mm, Mirko Jakobčić za 2 puške i revolver, Aleksandar Rosenfeld Aleksandar za revolver od 6,35 mm. IAS, F:47. I 3641/1934

¹³¹ Tatjana Segedinčev, Automobilski klub Subotica 1925-1945, Ex Pannonia 5-6-7, Subotica 2003, st. 32-46.

Tereza Hartman

Tereza Hartman u poseti dečijoj ustanovi (oko 1939.g.)

Industrijalci – Jevreji koristili su priliku da se angažuju i u svojim posebnim verskim ili društvenim udruženjima, **Mesnoj cionističkoj organizaciji** (osnovanoj 1927), **Svetom društvu Chevra Kadischa** (osnovanom 1890), udruženju **Talmud Tora**, **Udruženju milosrđa dr Bernard Singer**.

POSETE

Privrednici i gradski političari posećivali su i velike svetske privredne manifestacije, pokušavajući tako da ostvare kontakte sa privrednicima iz sveta.

U organizaciji subotičkog "**Udruženja industrijalaca**" ("**Lloyda**"), tako je od 21.4. do 14.5.1925. godine, organizovana poseta sajmovima u Milanu, Bazelu i Parizu. Predviđeno je da na put krene delegacija od 23 člana iz čitave zemlje. Subotičane je predvodio gradonačelnik *Albe Malagurski* sa suprugom *Amalijom*. Pored njih tu su bili i *Žiga Ajzler* sa suprugom, lekar, direktor Gradske bolnice *dr Paja Ivandekić*, *dr Radivoj Miladinović*, *Mirko Rotman*, *dr Cvetko Ognjanov*, veleposednik, *Milan Damjanović*, sekretar "**Lloyda**", *Miško Pančić*, trgovac i novinar *Friđeš Farkaš*¹³².

Dr Pajo Ivković Ivandekić

TRGOVCI

Pored velikog broja (od 700 do preko 1000) trgovačkih radnji, u Subotici je postojalo samo nekoliko firmi koje su se bavile trgovinom na veliko i ostvarivale zavidan promet. U tu kategoriju su kao najistaknutije spadale: "**Trgovačko prometno d.d. za Vojvodinu**" i "**Emil Lederer**" koji su se bavili uvozom i izvozom žitarica i prehrambenih proizvoda, te trgovine metalnom robom – "**Barzel**", "**Koloman Senes**" i "**Piuković & Co.**", kao i 3 trgovine

¹³² IAS, F:235.21.348/1925

kolonijalnom robom. "Postoje tri velika trgovca kolonijalnom robom koja direktno uvoze iz prekomorskih krajeva."¹³³ To su bili: "**Klajn Geza**", "**Nemenji i drug**" i "**Trafikant Gabor**".

DEONIČKA DRUŠTVA, KTD, KD

Forma akcionarskih (deoničarskih) društava preovladavala je i u subotičkim privrednim firmama koje su se mogle svrstavati u industrijske. Osnovna je definicija akcionarskog društva – da se ono određuje kao društvo koje se osniva sa unapred utvrđenom glavnicom, koja je razdeljena u određen broj akcija (deonica) jednake vrednosti i u kojem učesnici sudeluju i odgovaraju svojim ulozima. Ono nije skup lica, već pravno lice – udruženje kapitala, izraženog u nedeljivim jedinicama koje se nazivaju akcije i koje su alikvotni delovi cele glavnice. Akcije glase na donosioca, mada su mogle glasiti i na ime. Osnovni organi takvog društva su: upravni odbor, nadzorni odbor, prokuriste, zbor akcionara, računopolažaci.

O statusu akcionara u firmama u obliku akcionarskih društava kao i nadležnostima Komora i drugih tela i udruženja nad njima, dobar opis da je TIiZ Komora koja piše 1931. godine u jednom odgovoru subotičkom "**Lloydu**"¹³⁴. U tom predmetu se radi o traženju odgovarajućeg uverenja, potvrde da je *Ferdinand Štamberger*, akcionar "**Industrije željeznog nameštaja**", a kojom bi se produžila njegova dozvola boravaka. U odgovoru se iznosi "...ali ona ne može da izda od Vas traženo uverenje za g. Štambergera, jer niko ne vodi evidenciju o akcionerima i o broju njihovih akcija u pojedinim preduzećima. Osim toga akcioneri i broj akcija mogu svakog dana da se, prema volji akcionera, menjaju. Jednako ni jedan akcionar nije suvlasnik dotičnih preduzeća, jer u akcionarskom društvima nema uopšte "suvlasnika". Vlasnik svakog akcionarskog društva jeste društvo, kao firma koja je protokolisana."

RADNICI

Poslodavci industrijalci su svoje radnike uobičajeno isplaćivali nedeljno. U 1934. godini čak se vodila anketa o tome koji je dan najpodesniji za isplate, te da li i to treba zakonski regulisati. Razlozi za pokretanje tog pitanja su socijalne prirode; mnogi radnici, koji dobiju novac u subotu, potrošili bi ga još te večeri u kafanama. Subotičko udruženje industrijalaca daje sledeći odgovor: "Po mišljenju naših članova pojava, da pomoćno osoblje svoju u subotu primljenu platu potroši još iste večeri ili u nedelju, ne zavisi od struka, nego prvenstveno od karaktera pojedinca."¹³⁵ Iz odgovora pojedinih fabrika, saznaje se da su mnoge ipak već od ranije pomerile dan isplate sa subote na druge dane. "**Zorka**" kaže "...već prije 10 godina opazili smo da je isplaćivanje našeg radništva krajem nedelje (subotom) štetno po njih, odnosno po njihove porodice, pa već kroz 9 godina isplaćujemo zarade krajem dekada, t.j. 11,21,30 ili 31 svagog mjeseca.", "**Rotman**" je isplaćivao četvrtkom, pošto je petak veliki pijačni dan, itd.¹³⁶

Okružni ured za osiguranje radnika (OUZOR) ima 1928. godine, po podacima gradskih vlasti oko 19 000 članova, osiguranika.¹³⁷, a u 1933. godini, po podacima samog OUZOR-a, bilo je 17035 članova, iz industrije - 4 838, trgovine 2 605, kućne posluge - 2630, zantlija - 4014, itd.¹³⁸ Broj osiguranika je u 1936. iznosio 21 668.¹³⁹

¹³³ IAS, F:235. 35. Geza Klajn, koji je vodio firmu sa razgranatom delatnošću, od trgovine osnovnim prehrambenim proizvodima, preko proizvodnje i prodaje boja, lakova i benzina, do zastupanja "Ford", je u 1930. imao godišnji promet 3 miliona dinara. Tada je zapošljavao 10 radnika

¹³⁴ IAS, F:235.33.621/1931

¹³⁵ IAS, F:56.5.220/1934

¹³⁶ isto

¹³⁷ IAS, F:235.26.74/1928. Bilo je 5 takvih ureda u Vojvodini

¹³⁸ IAS, F:56.7. 387/1936.

¹³⁹ IAS, F:56.9.449/1937

Dragutin Gingold, industrijalac¹⁴⁰, 1936. godine, kao delegirani član (od strane industrijalaca) u Nadzorni odbor ove ustanove, zalagao se za racionalizaciju rada ove ustanove i ukazivao je da isplate osiguranicima iznose samo 21%, a održavanje ustanova radničkog osiguranja 50% ubrane sume na godišnjem nivou. Prihod OUZOR-a je u 1935. godini bio 6 771 827 dinara.¹⁴¹

Od 1920. godine radila je u Subotici i **Javna berza rada**. Tada se nalazila u prostorijama u Harambašićevojoj 31.¹⁴² Na tom mestu ostaje do 1934. godine, kada se preseljava u ulicu Paje Dobanovačkog 1 (Ugao Borisa Kidriča i Engelsove) U 1934. godini gradske vlasti su donele odluku i dozvolile da se na uglu Zmaj Jovine i ?? ulice započne sa podizanjem nove zgrada za tu ustanovu kao i za Radnički Dom.¹⁴³ Gradnja je završena tek 1939. godine.

U svojoj delatnosti bavila se posredovanjem pri pronalaženju radnih mesta za radnike koji su se nalazili u njenoj evidenciji, a davala je i razne vrste pomoći nezaposlenim radnicima – obezbeđivala je ishranu i prenoćište¹⁴⁴, povlašteni prevoz, itd.

Specifičnost ovih ravničarskih prostora se aspekta nezaposlenosti se ogledala u tome da veoma veliki deo nezaposlenih radnika tražio, a u sezoni poljoprivrednih radova i nalazio rada upravo u tim delatnostima. Broj industrijskih nezaposlenih radnika je bio znatno manji. Isto tako, od ukupnog broja onih u evidenciji Berze, većinu su činili oni radnici koji su dolazili iz drugih delova krajeva. Ukupan broj onih koji su tražili posao je 1933. godine bio 8393, a broj uposlenih 1233. Čak 6636 nezaposlenih radnika je “otputovalo i otpalo” te ih je krajem godine u evidenciji ostalo samo 502.¹⁴⁵

PRED RAT

U drugoj polovni 1939. godine javlja se ratna psihoza koja dolazeći iz Evrope zahvata i naše društvo. Ona se oseća kod u svim segmentima života, pa tako i privredi.

U snabdevanju malih potrošača dolazi do nestašica soli, petroleja, špiritusa, čaja, pirinča, kakaoa, kafe, itd. Vršene su velike nabavke, šire se pokušaji špekulacije. Vlada je donela Uredbu o suzbijanju skupoće i nesavesne špekulacije. Sresko načelstvo nadzire trgovinu i industriju.¹⁴⁶ Državni monopoli ne dostavljaju redovno ni so ni šibice. Cena niza proizvoda, na pr. sapuna su maksimirane. "**Erika**" 1940. godine tako prodaje 1 kg tzv narodnog sapuna za 14,80 dinara.¹⁴⁷

¹⁴⁰ Dragutin Gingold vlasnik firme "Adin, tvornica končanih dugmadi". vidi: Prehranbena idustrij

¹⁴¹ IAS, F:56.7.170/1936

¹⁴² IAS, F:47. II 112/1920

¹⁴³ IAS, F:47. II 4656/1938. Plac za te namene je Grad ustupio besplatno.

¹⁴⁴ Podružnica Javne berze rada u Subotici je tako tokom 1933. godine izdala 2138 ručkova, i obezbedila u Radničkom azilu 3349 dana prenoćišta. IAS, F:47. IV 257/1934

¹⁴⁵ isto

¹⁴⁶ AV, F:126, VIII, 323/1941

¹⁴⁷ AV, F:126, VIII 31 540/1940

Politično plaćena u gotovinu Godišnja pretplata Din. 20 — Pojedini broj Din. 1

TRGOVAČKI VESNIK

POVREMENI INFORMATIVNI GLASNIK UDRUŽENJA TRGOVACA ZA GRAD SUBOTICU

SUBOTICA, FRA JESE TRG 12
TELEFON 3-02

VLASNIK: ZA UDRUŽENJE TRGOVACA, PREDSEDNIK:
BOŽIDAR IL. NIKOLIĆ
UREDNIK: MILAN DRAGANIĆ

Izlazi nedeljno, najmanje 2 puta mesečno.
SUBOTICA, 14. decembra 1940. BROJ 6

IZ UREDNIŠTVA

Jedan svetao primer stuženja interesima zajednice.

G. JOVAN ČULUM

predsednik Trgovinsko-industrijske i Zanatske Komore, Novi Sad

Na plenarnom sednici veća Trgovinsko-industrijske i Zanatske Komore u Novom Sadu, koja je održana 3 decembra, obavestio je predsednik Komore g. Jovan Čulum prisutne vešnike, da je donos odluku, da o svom trošku pošigne Dom za smeštaj nevoljnih privrednika, staraca i starica sa područja novosađske Komore, kao zadužbinu svoju i svoje suradnje. Izgradnji ovoga doma pristupio se odmah naredne godine. Ističući u svom govoru, da je staranje o postradanim privrednicima postao jedan akutan problem izjavio je, da podizanje Privredničkog doma, Doma komorskog zavoda, kao i njegove zadužbine predstavljaju dokument naše socijalne svesti, čije je podizanje danas potrebnije no ikad ranije. One treba da budu dokaz naše ljubavi prema omladini i staranja o starjima.

Plenarni gest predsednika Komore g. Čuluma mišao je na puno odobravanje i razumevanje u najširijim krugovima privrednika. Nadamo se, da će ovaj svetao primer dužnog svatanja staske svesti i socijalnog osećanja naših slebhenika i krugovima onih privrednika, koji su u toj mogućnosti, da pokolejanja ostave silne spomenike ljubavi prema bližnjemu.

Gospodinu predsedniku Jovanu Čulumu upućujemo ovime čestitke uz najbolje naše želje.

PRIVREDNA POLITIKA

Trgovinsko-industrijska i Zanatska Komora, Novi Sad traži plansko vođenje naše privredne politike i povećanje proizvodnje.

Na konferenciji privrednika u Novom Sadu, koja je održana 6. o. mes. donesena je, nakon pretresa svih privrednih pitanja iz oblasti naše privrede, sledeća rezolucija:

I. Konferencija konstatuje da današnje vanredne prilike iziskuju da se izvrše krajnji napori oko podizanja i organizovanja privrede u celoj zemlji i u svim njenim delovima. Sistematsko podizanje proizvodnje svih važnih proizvoda za ishranu stanovništva i snabdevanje jedinstvo zemlje i sprovede jedinstvo dirigovanja u svima granama privrede i u svima pokrajinama naše zemlje, a u dobro shvaćenom interesu i državne celine i njenih delova.

Da bi se ovaj cilj postigao i pravilno rešio potrebno je, da se u što skorijem roku ustanovi privredno savetodavno telo sastavljeno iz predstavnika naših glavnih privrednih ustanova i organizacija i privrednih stručnjaka, koje bi imalo za zadatak, da odmah priđe izradi plana dirigovane privrede.

II. Prvi zadatak dirigovane privrede ima da bude povećanje proizvodnog kapaciteta naše zemlje prvenstveno izvođenjem važnih i produktivnih javnih radova. Među ove spadaju:

- 1) Proširenje zemljišne osnovne naše poljoprivrede melioracijama neplođnih i nedovoljno plodnih zemljišta kao i regulisanje vodenih tokova.

Trgovački vesnik, Subotica, 14.12.1940.

Industrijska preduzeća se nalaze u krizi, sve teže se snabdevaju sirovinama pogotovo iz uvoza, a i gotove proizvode prodaju i naplaćaju uz poteškoće. Zbog učešća radnika na vojnim vežbama 1940. godine mnoga preduzeća još dodatno smanjuju kapacitete. **"Štirak, Marcel Kop"** dopis "Opaža se strahovita apatija i rad bez ambicija." Električna željeznica kaže da se "primećuje selenje industrije i trgovačkih radnji iz Subotice." **"Zorka"** smanjila proizvodnju na minimum. Mlinovi nemaju sirovina. Nedostatak gorivog materijala, i sirovina iz uvoza. Nedostatak deviza za uvoz iz neklimirskih zemalja, ograničeni kontingenti uvoza kod Narodne banke.

Preduzeća su trebala da preduzimaju odgovarajuće mere u skladu sa vladinom "Uredbom o zaštiti od napada iz vazduha", koja je doneta 1939. godine.¹⁴⁸ U 1940. godini stupa "Uredba o ograničavanju prodaje tečnog goriva". Otežan je čitav promet i saobraćaj. "Uredba o Jevrejima imaocima radnji koje obavljaju promet sa hranom za ljudsku upotrebu", donešena je 5.10.1940. godine, i predviđala je postavljenje posebnih državnih komesara na čelo uprave jevrejskih radnji. To je bio jasan uticaj novih rasističkih zakona, koji su se širili Evropom. Time je toj grupi onemogućen dalji promet hranom sa zemljama fašističkog bloka.

¹⁴⁸ IAS, F:56.11.310/1939

NAČIN ŽIVOTA

Sloj bogatijih građana – advokata, lekara, trgovaca, itd, veleposednika, i industrijalaca, jasno se izdvajao od većine stanovništva i po načinu života, (radnom angažovanju i privređivanju, stanovanju, odevanju, putovanjima, higijenskim i kulturnim potrebama) koji je često bio veoma luksuzan. Kod industrijalaca je prva velika razlika bila u pogledu načina sticanja sredstva za život, oni su se kao vlasnici bavili samo organizacijom proizvodnje, i ubirali profit, nisu učestvovali u fizičkom radu koji su proletari kao svoju jedinu vrednost prodavali na tržištu za minimalne nadnice. Oni nisu bili nastanjeni u skromnim kućicama od naboja bez osnovnih higijenskih preuslova, već je većina od njih posedovala objekte za stanovanje koji su savremenici nazivali - palatama, sa kupatilima, engleskim toaletima, mnogi su imali vile ili letnjikovce na Paliću, kuće i stanove po drugim gradovima u zemlji ali i inostranstvu. Dok je većina subotičana bila bez ikakvog prevoznog sredstva, dobar deo "salašara" i poljoprivrednika sa zaprežnim kolima, koja su teškim uslovima prohodnosti lokalnih puteva i bila najsigurniji prevoz, a samo retki sa kočijama, motociklima, biciklima ili skromnim automobilima, industrijalci su bili vlasnici raznih luksuznih automobila (Rolce Rols, Cadilac, Benz) a imali su i privatne šofere. Od njih je potekla i inicijativa za osnivanje "**Automobilskog kluba**" koja je išla preko "**Lloyda**".

Joca Manojlović ispred svog automobila i šofera

Većina članova koji su pristupili bila je upravo iz redova "**Lloyda**", odnosno industrijalaca.¹⁴⁹ Oni su u velikom broju svoje automobile nabavili pre izbijanja velike ekonomske krize, "da bi svoje trgovačke poslove intenzivnije mogli obavljati".

Dok mnogi nisu tokom čitavog života napuštali svoje mesto stanovanja i opštinu¹⁵⁰, subotički industrijalci su putovali po drugim kontinentima, što poslovno, što kao pravi turisti.

"Za unapređenje naše industrijske radinosti od prvostepene važnosti je sigurno potreba za dovođenjem u zemlju stranog kapitala." jasno je uočavao *dr Kosić*.¹⁵¹

Radio aparate je 1930. godine imalo samo 2480 subotičana.¹⁵²

ULOGA JEVREJSKE POPULACIJE U RAZVOJU INDUSTRIJE

¹⁴⁹ Tatjana Segedinčev, *Automobilski klub Subotica 1925-1945, Ex Pannonia 5-6-7, Subotica 2003*, st. 32-46.

¹⁵⁰ "Podaci popisa iz 1931. godine govore da je 76,4% celokupnog stanovništva nastavljalo da živi u istoj opštini u kojoj se i rodilo, 83,4% u istom srezu, 92,4% u istoj banovini." Dimić, *nav.delo,I*, st. 56

¹⁵¹ Kosić, *nav. delo*, st. 269

¹⁵² IAS, F:47. I 123/1931

Lokalna štampa, gotovo u čitavom periodu od 1918. do početka rata, obilovala je antisemitskim člancima, Jevreji su optuživani da privredno i finansijski pokoravaju zemlju.¹⁵³

Učešće Jevreja u industriji Subotice, daleko nadmašuje njihovu procentualnu zastupljenost u stanovništvu grada. Svi vlasnici fabrika 1921. godine su bili Jevreji, a u akcionarskim društvima, drže većinski deo akcija. Sličan odnos se zadržava u čitavom međuratnom periodu. Od 14 preduzeća sa više od 50 radnika, 1931. godine, Jevreji su vlasnici 8 inokosnih firmi, a u 6 deoničkih društava su zastupljeni u visokom procentu vlasništva akcija. Subotička populacija Jevreja beleži relativnu brojčanu stabilnost u čitavom periodu 1910-1934. (za koje postaoje statistički podaci). Po popisima stanovništva 1910. ima 3 508 Jevreja (4,20% od ukupnog broja stanovnika Subotice), 1919.- 3 293, 1921. - 3 905 (4,29%), 1931. - 3 758, 1934. - 3 739. U odnosu na čitavu Vojvodine, to je velika koncentracija, pošto Jevreja, po popisu iz 1921. godine ima tek 1,4 %.

Po zadnjem popisu u okvirima Austro-Ugarske Monarhije, iz 1910. godine, grad Subotica ima 83436 stanovnika, od toga 34553 Južnih Slovena (41,41%), Mađara 46757 (56,03%), Nemaca 1780 (2,13%), a Jevreja je bilo 3508 (4,20%). Po prvom popisu stanovništva iz 1921. obavljenom u novoj državi, odnosno konačnim rezultatima, grad Subotica je brojao 90961 stanovnika, od toga Jevreja 3905 (4,29%), Južnih Slovena 60930 (66,98%), Mađara 26749 (29,40%), Nemaca 2475 (2,72%). Po konfesionalnoj pripadnosti bilo je rimokatolika 89107, pravoslavaca 6835, i izraelita 3883. Iz navedenih podataka se zapaža da jevrejska populacija u Subotici u periodu 1919-1921, nije prelazila 5% celukupnog stanovništva. U čitavoj Bačkoj je 1921. bilo ukupno 13995 Jevreja, što je u odnosu na 1910. bilo manje za 964. Grad Subotica je za taj period imao 397 Jevreja manje, što predstavlja relativno veliku razliku i govori o odlasku Jevreja iz grada. Po literaturi iz 1928. zabeleženo je za Jevrejsku crkvenu opštinu da ima 5040 duša, a Ortodoksna jevrejska veroispovest 480 duša. Gradske vlasti za 1934. godinu operišu podatkom da grad ima 102133 stanovnika, i od toga 3739 Jevreja, u unutrašnjem delu grada 3640 i 99 na vanjskoj teritoriji grada, i da po veroispovesti ima 3685 "Izraeličana" na unutrašnjem delu i 102 na spoljašnjem. I za ovaj period, Jevreji, tek po jednom izvoru dostižu učešće od 5% ukupne populacije u Subotici. Na teritoriji čitave Vojvodine u 1921. godini ima tek 1,4% Jevreja, i beleže opadanje od 0,2% u odnosu na popis iz 1910. godine.

Subotička jevrejska populacija je činila osnovu privrednika industrijalaca, od začetaka industrijalizacije u drugoj polovini XIX veka, do ratnih godina 1942/3, kada dolaze pod udare rasno diskriminatorskih zakona i akcija njihovog masovnog fizičkog deportovanja-uništavanja. Jedna od karakteristika koja se zapaža u njihovom privredno finansijskom usponu je generacijska, vertikalna povezanost a sa druge strane oslonjenost na rodbinske i bračne, vertikalne, odnose. Od očeva koji na temeljima zanatstva i manufaktura izgrađuju i utemeljuju fabrička postrojenja, koristeći pri tome i čvrstu strukturu svoje nacionalne zajednice, stvarajući tesne poslovno – porodične odnose, do dece – naslednika koji nastavljaju i usavršavaju poslovanje porodičnih firmi, i dalje se povezujući uspostavljanjem novih familijarnih veza.

Socijalna struktura subotičkih Jevreja po podacima *dr Šandora Štajnfelda*¹⁵⁴ je bila sledeća: u njihovoj radno aktivnoj populaciji je bilo 3-10% veleposednika, industrijalaca, bankara, 30-35% intelektualaca, službenika, i slobodnih profesija, 50-55% zanatlija i trgovaca i svega 1-5% industrijskih radnika. "Jevreji su preko uloženog kapitala i preko rukovodećih

¹⁵³ "Neven" 10.09.1919, Čifutski kapitalizam, st.2. vidi: Jevrejski istorijski muzej- Beograd, Zbornik 5,

¹⁵⁴ Jevrejski istorijski muzej- Beograd, Zbornik 5, Jelić, Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada, st. 137

položaja u subotičkoj industriji, bankama i veletrogovini bili zastupljeni sa 80-90%. Sa 60-70% držali su trgovinu na malo, veće i srednje zanatske radionice, a sa oko 40-50% su sačinjavali grupu intelektualaca i lica slobodnih profesija,..."¹⁵⁵

Rezultati te male zajednice u domenu modernizacije proizvodnje, celokupnih ekonomsko privrednih dostignuća, kao i doprinosa celokupnom društvenom razvoju grada - nazaobilazni su.

Njihove fabrike, pogoni i druge nekretnine, tehnologija i obučena radna snaga, će biti osnova subotičke privrede i u u novom društvenom periodu od 1945.godine. Preživeli industrijalci Jevreji, koji su se vratili u Suboticu, nakon ratnih strahota, naišli su na nove političko ekonomske odnose, razvlašteni su i većina ih se odlučila za selidbu u Izrael.

U 1953. godini, krojač *Stevan Kalmar*, u svojoj molbi za smanjenje poreza, navodi da je u Subotici ostalo samo 2-300 Jevreja.¹⁵⁶ U 2003. godini JVO u Subotici ima 55? članova.

CENE 1931.godine

struja, kw čas	6,80 din. za privatnike
	5,00 za reklame firmi
	5,20 za individualnu pot. (do 200 kw)
	od 1,3- do 2,00 za velike potrošače
šećer 1 kg	12,00
kafa	40,00
pirinač	10,00
hleb	3,50-4,00
govedina	14-16,00
slanina suva	22-24,00
kobasica suva	28-30,00

Plate:

16 na dan, metlar u gradskoj službi

22 na dan, kočijaš u gradskoj službi

1300 mesečno. limar u gradskoj službi

1400 mesečno, šef odeljenja u gradskoj administraciji¹⁵⁷

	1938.	1939. godine
lekerski pregled	30	50 dinara
plombiranje zuba	60	60
meni ručak	10	12
"a la carte"	20	22
bioskopska ulaznica	8,5	8,5
okopavanje 1 č. (bez hrane)	16	16

Cene su rasle.

1.9.1939. 9.12. 1939

¹⁵⁵ isto

¹⁵⁶ IAS, F:68. VI 3550/1953

¹⁵⁷ IAS, F:47.XII 47/1931

hleb luksuzni	3	3,25
hleb crni	2	2,25
hleb ražani	2,50	3,00
jaja	0,60	1,25
petrolej	6	10,0

Indeks cena na veliko (1929=100)
1938. - 78, januar 1940. - 93, decembar 1940. - 143

→